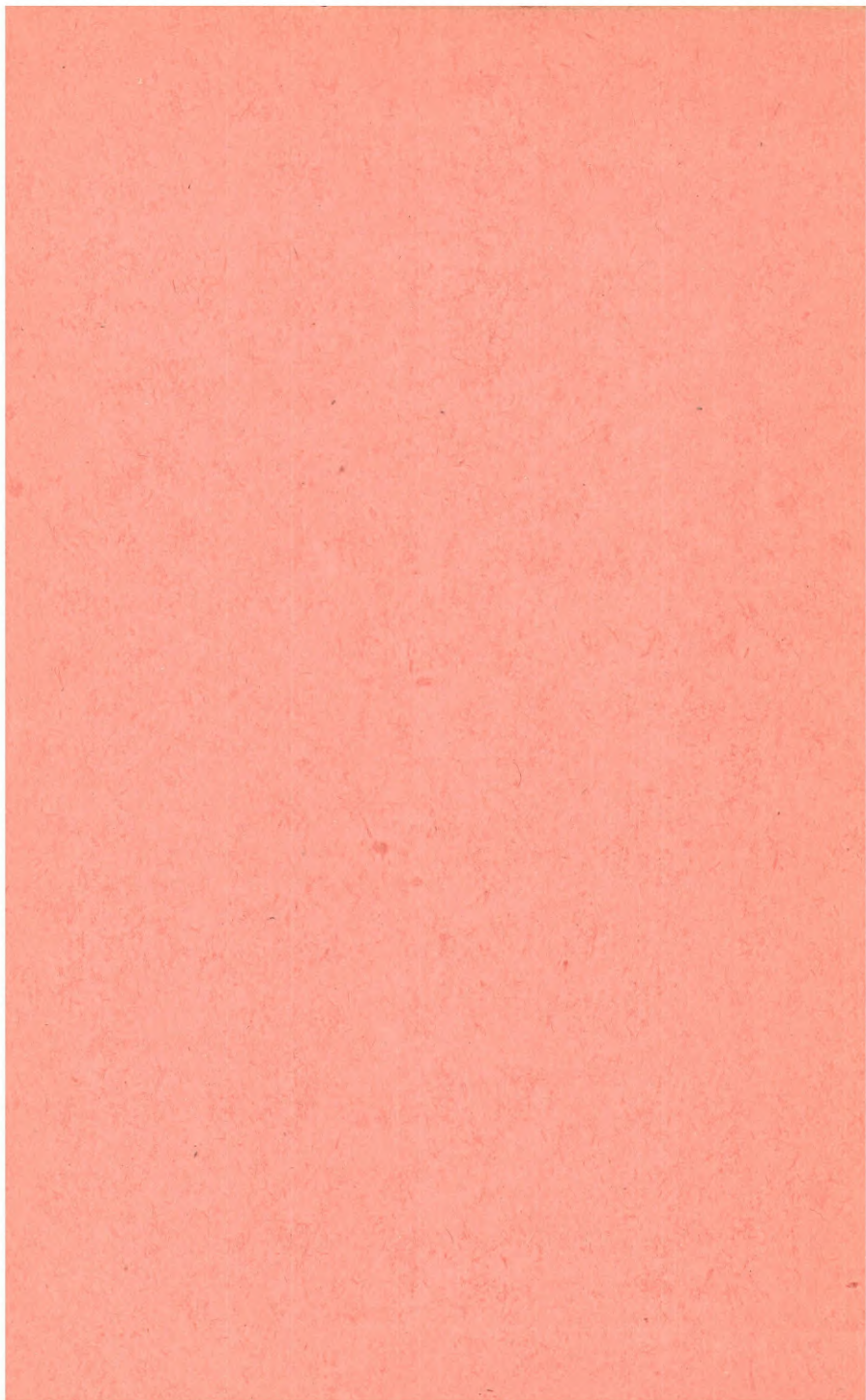

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI NO. 137

İSLÂM DÜŞÜNÜRLERİ

Prof. Dr. İbrahim Agâh Çubukçu

A. Ü. İlahiyat Fakültesi
İslâm Felsefesi ve Filozofları Kürsüsü Başkanı

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI NO. 137

İSLÂM DÜŞÜNÜRLERİ

Prof. Dr. İbrahim Agâh Çubukçu

A. Ü. İlâhiyat Fakültesi

İslâm Felsefesi ve Filozofları Kürsüsü Başkanı

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ÖNSÖZ	5
İSLÂM DÜŞÜNCESİNE GİRİŞ	7
KİNDÎ	13
HALLAC	19
FARABÎ	23
İBN SİNA	28
GAZZALÎ	37
İBN BÂCCE	41
EBU'L-BEREKÂT AL-BAĞDADÎ	43
İBN TUFEYL	47
SUHREVERDÎ	52
İBN RÜŞD	57
MUHYİDDİN İBN UL-ARABÎ	66
HACI BEKTAŞ VELÎ	76
MEVLÂNÂ	80
SADRETTİN KONEVÎ	84
YUNUS EMRE	92
İBN HALDUN	100
VASIL VE CAHİZ	105
İMAM EŞ'ARÎ VE EŞ'ARİYYE	112

İMAM MÂTURİDÎ	116
EBU HANİFE	120
İMAM MÂLİK	128
İMAM ŞAFİ'İ.....	135
AHMED B. HANBEL	138
İSLÂM KÜLTÜRÜ VE BATIYA TESİRİ	142
BİBLİYOGRAFYA	153
GENEL İNDEKS	163

ÖNSÖZ

Bir sıralar bazı müsteşrikler, Müslümanların kafasının felsefe yapmağa müsait olmadığını iddia etmişlerdir. Onların bu iddialarının gerçeğe uymadığı zaman zaman bazı bilim adamları tarafından gösterilmiştir. Bizim “İslâm Düşünürleri” adlı bu eserimiz, İslâmiyetin tefekküre ne kadar önem verdiğini, dinimizin bilime karşı olmadığını ve bir çok İslâm düşünürünün felsefe yaptığını göstermektedir.

Bu Eserimizde gerek Meşşaiyye Okulu ve gerekse İşrakîyye Okulu düşünürlerine yer verdik.

Bir çeşit İslâm Felsefesi olan Kelâm İlmi dalında şöhret yapmış bilginlerden de örnekler sunduk.

Ayrıca bu Kitapımızda, görüşlerinde felsefî ağırlık olan, tanınmış mutasavvıflardan bazılarına yer verdik. Yüce Tanrı yazmayı nasip ederse “İslâm Mutasavvıfları” adlı ayrı bir eserde bütün büyük sûfileri okurlarımıza sunacağız.

Biz “İslâm Düşünürleri” adlı bu Kitapımızda fıkıhta akli kullanan ve içtihat yapan İslâm büyüklerinden de örnekler verdik.

Nihayet İslâm kültürünün Batı âlemine yaptığı tesirlerden de söz ettik. Bu Eserimizle dinimize ve kültürümüze küçük bir hizmet yapabildiysek ne mutlu bize!

İbrahim Agâh Çubukçu

İSLÂM DÜŞÜNCESİNE GİRİŞ

Peygamberimiz zamanında Müslümanlar arasında fikrî açıdan birlik ve dirlik vardı. Daha sonra İslâm Devletinin sınırları genişlemiş ve yabancı kültürlerle karşılaşmıştır. Müslümanlar aldıkları ülkelere din yönünden etki yapmakla beraber bazı hususlarda birlikte yaşadıkları değişik kültür sahibi kimselerden yararlanıyorlardı. İslâm'ın yaşaması ve devletin iyi yönetilmesi için bu kültürlerden yararlanmak gerekli görüldü. Gerçekte de İslâm Dini insanları ilim öğrenmeğe teşvik ediyordu.

Müslümanlar, Mısır, Suriye ve Güney Doğu Anadolu'yu aldıkları zaman eski kültürlerle karşı karşıya gelmişlerdi. Daha önce M.S. 270 yılında kurulmuş olan Antakya, M.S. 320 yılında faaliyete geçen Nusseybin ve M.S. 363 yılında ilim merkezi haline gelen Urfa (Ruha) okulundaki kültür kalıntılarıyla ilgilendiler. Gennellikle Süryanca, doğu ve batı kiliselerinin ortak dili idi. Yine bu okullarda Yunan ilimleri daha önce incelenmiş ve öğretilmiştir. Bu arada Yeni Fisa-gorcu ve Yeni Eflatunca görüşleri iyi bilen bilginler Harran Okulunda eğitimle meşgul olmuşlardı. Ayrıca riyaziye ve astronomi ile ilgilenen bu bilginler, Harran Okulunun önemini artırmışlardı. Burada Sabîler gerek kendi dinlerinin ve gerekse o zamanki astronomi ilminin incelikleri ile meşgul oluyorlardı. M.S. 578 de

ölen Enuşervan'ın kurduğu Cundisapur Okulu da doğu ve batı kültürünün birleştiği bir merkez idi.

Müslümanlar, henüz Yezit I.'in oğlu Halit (Ölm. H. 85/M.704) zamanında yazma eserlerle ilgilenmişlerdir. Halife Mansur zamanında İslâm'da ilim hareketinin hızlandığını göremekteyiz. Bu hız, H. 198 yılında halife olan Memun zamanında zirveye çıkmıştır. Memun Beyt al-Hikme'yi kurmuştur. Halife Mütevekkil H. 232 de iktidara geçince ilim ve tercüme hareketlerini devam ettirdi. Bu devlet başkanlarının teşvikleri sayesinde Yunan, İran ve hatta Hint kültürüyle ilgili eserler Arapçaya çevirildi. Özellikle Aristo ve Eflâtun'un bir çok kitapları arapçaya aktarıldı. Mütercimler arasında Süryanîler, Nasturîler, Yakubîler ve Sabîiler vardı. Tanınmış mütercimler arasında şu isimleri sayabiliriz: Yuhanna b. al-Batrik, İbn Naime al-Humusî, Huneyn b. İshak, Sabit b. Kurre, İshak b. Huneyn, Kusta b. Luka al-Ba'lebekî, Yahya b. Adiy, İsa b. Zer'a, Ebu Bişr Metta b. Yunus, Fastas, filozof Kindî, Ömer b. al-Ferruhan at-Tabarî.

Mansur zamanında İbnu'l-Mukaffa'nın, Kelile ve Dimne'yi Farsçadan Arapçaya çevirdiği malûmdur. Ptolemaios'un al-Macestî'si yine Arapçaya çevirilen eserler arasındadır. Mansur Buhtîşu adlı Nesturî hekime de çok iltifat etmiştir. Ancak İslâm'da en büyük ilim hareketi itizalî görüşleri benimseyen ve akılcı olan Halife Memun zamanında olmuştur. Bu çeviriler, ya evvelce Hintçeden Pehleviceye çevirilmiş eserlerin Arapçaya aktarılması ya da Yunanca ve Arapça'yı bilen kimse-lerin tercümeleriyle gerçekleşiyordu. Abbasilerin değer verdiği Bermekî ailesinin önde gelenleri ilim hareketini desteklemişlerdi.

Bu kültürlerle temasa geçen Müslümanlar kendi dinlerini yalnız kılıçla değil, kalemle de savunmak ve

yaymak ihtiyacını duydular. Bu sebeple İslâm Hali-felerinin çoğu ilim ve felsefe ile meşgûl olan bilgileri korudular. Hatta onları teşvik ettiler. İslâm düşünür-lerinin önemli bir kısmının yaşadıkları devirde saray-larda görev aldıklarını unutmamak gerekir.

Müslümanlar sapık görüşlere karşı kendi dinlerini hem nakil, hem de akıl yolu ile savunmak lüzumunu duydular. Tanrı'nın varlığını, sıfatlarını ve âhirete ait meseleleri mantıkî bir biçimde gereğinde nakillere de dayanarak açıkladılar. Böylece de Kelâm ilmi doğdu. Kelâm ilmi, İslâm düşüncesinde önemli bir yer tutar.

Hicrî II. yüzyıldan sonra İslâm'da mistik düşün-celerin arttığını görmekteyiz. İslâm zühtünde ileri giden bazı Müslümanlar daha çok Tanrı'ya yaklaşmak istediler. Bazı iddialara göre Yunan, Hint ve İranlı-ların etkisi ile tasavvuf ekolleri doğdu. Bizim kanaa-tımıza göre İslâm tasavvufunun doğmasında temel un-sur İslâm zühtüdür. Savaşlarda, kıtlık zamanlarında ve felâket anlarında çile çeken insanlar, bir dinî liderin ilminden faydalanmak ve daha çok Tanrı'ya ibadet etmek ihtiyacını duydular. Böylece İslâm düşüncesinde tasavvufî ekoller doğdu. Mutasavvıflar gönül temizli-ğine, ahlâk güzelliğine ve derunî düşünceye önem ver-diler.

İslâm'da önemli bir düşünce akımı da Meşşaiye felsefesidir. Bu ekolün yöntemi Aristo'nun akılcı yo-ludur. Yürüyerek ders vermeğe nisbetle hunlara yürü-yenler anlamına Meşşaiyun denir. Meşşailer akılcı yön-temi benimsemekle birlikte temelde Kur'an ve hadis-lere dayanmışlardır. Daha doğrusu dinle felsefeyi uzlaş-tırmak istemişlerdir. İslâm'da düşüncenin, mantığın, araştırmanın, büyük bir değeri olduğunu ispatlamağa çalışmışlardır. Bunu yaparken kendilerinden önce ge-

len Aristo, Eflâtun ve Plotinos'un görüşlerini yeni bir tarzda izah etmek istemişlerdir. Yukarıda da değindiğimiz gibi bu çabalarda baş kaynakları İslâmî naslar olmuştur. Ancak bazan dinle felsefeyi uzlaştırma çabalarında okuyucuyu doyurmayan izahlara da rastlanmıştır. Kindî, Farabî, İbn Sina, İbn Bacce, İbn Rüşd bu ekolün başlıca temsilcileri arasındadır.

İslâm'da doğan diğer bir felsefî akıma da İsrakiye ekolü denir. Bu ekolün baş temsilcisi Suhreverdi al-Maktul'dur. İbn Tufeyl'i de bu ekolden saymak gerekir. İsrakiye, Maniheizm'in ve Yeni Eflâtunculuğun bazı görüşlerini İslâmıla uzlaştırmaya çalışmıştır. Suhreverdi, temelde Kur'an'a dayanarak İslâmiyetin onların bazı görüşlerini kapsadığını belirtmek istemiştir. Özellikle âlemin varoluş meslelesinde bu çaba görülür. Ancak bu ekolün açıklamaları da okurları ikna edici nitelikte değildir.

İslâm âleminde tabiatçı filozoflar da yetişmiştir. Bunların en tanınmış Ebu Bekr Muhammed b. Zekeriyâ ar-Razî'dir (Ölm. 313 /M.925). Razî, büyük bir doktor ve büyük bir fizikçi olduğu için devrinin halifesinin saygısını kazanmıştır. Onun Kitab al-Havî adlı eseri bir tıp ansiklopedisi mahiyetinde olup Lâtince'ye çevrilmiştir. Bu esere XVII. Yüzyıla kadar batı üniversitelerinde kaynak olarak başvuruldu.

Ancak Razî'nin dinî görüş açısından ele alınacak bir tarafı yoktur. Razî dinleri peygamberlerin uydurduklarını iddia etmiştir. Beş kadim varlığın mevcudiyetine inanırdı. Bunlar Allah, Nefs, Zaman, Mekân ve Madde (heyhula)'dır. Razî'ye göre dinler taklit, siyaset ve hakimiyet, psikolojik etkiler, âdet ve alışkanlıklar nedeniyle doğmuştur. Görülüyor ki Razî dinî açıdan yanlış görüşlere saplanmıştır.

İslâm'da diğeri bir düşünce akımı da Dehriye'nin görüşüdür. Bunlar zamanın sürekliliğine inanırlardı. Bunlara materyalistler de diyebiliriz. Kur'ân'da Casiye Suresinin 24. Ayetinde Dehriyelerden bahsedilmiştir. Dehriyelerin en tanınmış olanı H. 298 /M. 910'da ölen İbn al-Ravendî'dir. Başlangıçta itizalî görüşleri benimsedi ise de daha sonra Rafiziliğe meylecti. En sonra da bütün dinleri inkâr etti. Ölmeden önce yeniden İslâmiyete döndüğü söylenir. Ancak onun Fadihat al-Mutezile adlı eseri sapık görüşlerle doludur.

İslâm'da önemli bir fikir hareketi de Batıniye'nin görüşüdür. İran asıllı olan Meymun b. Deysan ile Abdullah b. Meymun al-Kaddah Müslümanlardan öç almak için Batınlık örgütünü kurmuşlardır. Bunlar Hz. Ali ve evlâtlarına mensup olduklarını ileri sürerek kültürsüz bir çok kimseyi kandırmışlardır. Nasların zahiri-ni inkâr ederek teviller yapmışlardır. Din ilminin özünün bir masum imamdan öğrenileceğini iddia etmişlerdir.

Son olarak İslâm'da düşünce hareketi olarak Fıkıh ekollerini zikredebiliriz. İslâm'ın peygamberi içtihat edip isabet eden için iki, içtihat edip yanılan için bir sevap yazılacağını bildirmiştir. Bu emre uygun olarak içtihat yapan Ebu Hanife, İmam Malik, İmam Şafî ve İmam Ahmed b. Hanbel İslâm'a canlılık getirmişlerdir. Bu imamlar iman, ahlâk ve İslâm'ın temel görüşlerinde ithilâfa düşmemişlerdir. Ancak muamelâtta ve ibadet biçimlerinin ayrıntılarında farklı görüşlere sahiptirler. Hepsinin yolu da hak yoludur. Hepsi de saygı değer bilginlerdir.

İslâm'da ayrıca Gazzalî gibi çeşitli ilim dalında söz sahibi müstakil büyük düşünürler de yetişmiştir.

Bütün bu çabaların sonucu, İslâm kültürü zenginleşmiş ve dünyaya daha çok ışık tutmuştur. O dere-

cede ki İslâm medeniyeti, Batı'da kilise taassubunun yıkılmasına etki yapmıştır. Bu hususta özellikle İbn Rüşd'ün tesirini kaydetmek gerekir.

Ayrıca başta İslâmî naslara dayanan Müslüman düşünürler, İslâmiyetin kuru bir din olmadığını da ispatlamışlardır.

KINDÎ

Ebû Yusuf Ya'kub b. İshak al-Kindî, Kûfe'de hicrî 185, Milâdî 796 yılında doğdu. Arap filozofu diye ün yapan Kindî soylu bir aileye mensuptu.

Kindî, tıp, felsefe, mantık, hesap, geometri, musiki, astronomi ve simya ilmi tahsil etti. Ayrıca Kindî, yabancı dilde yazılmış bazı kitapları da Arapça'ya çevirdi. İlmi ve kültürü sayesinde halife Me'mun ve halife Mu'tasım'ın takdirini kazandı, Kindî yüzden fazla eser bırakarak hicrî 252 yılı sonlarında hayata gözlerini yumdu.

Kindî'nin bazı eserleri şunlardır: Kitab al-Kindî ila'l-Mu'tasım Billah fi'l-Felsefet al-Ula, Risale fi Huded al-Eşya, Risale ilâ Ahmed b. al-Mu'tasım, fi Enne'l-Anasır va'l-Cirm al-Aksa Kuriyet aş-Şekl, Kitab al-Cevahir al-Hamse, Risale fi'l-İbane ani'l-İllet al-Faile al-Karibe li'l-Kevn va'l-Fesad, Risale ila Alî b. al-Cehm fi Vahdaniyet Allah ve Tenahî Cirm al-Âlem, Risale fi'l-Akl, Risale fi Mahiyet an-Nevm va'r-Ruya.

Kindî, temelde İslâm'a dayalı bir felsefe yapmıştır. Arito feslefesinin İslâm'a uymayan yanlarını reddetmiştir. İslâm inancına, ahlâkına ve düşüncesine önem vermiştir.

Kindî, ilk İslâm filozofu olarak felsefeyi ve kavramları tanımlamış, Arapçanın bu konuda zenginleşmesine

yardım etmiş ve akılcı bir yol izlemiştir. Kindî'ye göre felsefe "hubbu'l-hikmet" yani hikmet sevgisidir. Felsefeye, hikmet sevgisi yahut bilgeliğin dostu demektir. Kindî'nin öteki bir tanımına göre "felsefe insanın gücü nisbetinde Yüce Allah'ın fiillerinin benzerini yapmasıdır." Ona göre felsefe, nefsin yok edilmesi anlamında, ölmeğe çalışmaktır. Bir başka tanımına göre "felsefe sanatların sanatı ve hikmetlerin hikmetidir." "Felsefe insanın benliğini bilmesidir" de demiştir. Nihayet Kindî'ye göre felsefe "insanın gücü nisbetinde küllî ve sonsuz şeylerin varlığını, nasıl ve nice olduklarını ve sebeplerini bilmesidir."

Kindî'nin anlayışına göre felsefenin konularına ilâhî ilimler, Tanrı bilgisi ve erdem dahilidir. Felsefenin amacı her şeyi gerçekleriyle bilmektir.

Kindî, Kur'ân'la felsefe arasında çelişki olmadığını, âyetleri te'vil etmesini bilenlerin tereddütlerinin daha çabuk geçeceğini söylemiştir.

Kindî, Aristo gibi var olan her şeyin şu dört sebebe dayandığını kaydediyor: 1) Maddî illet (cause matérielle). 2) Suverî illet (cause formelle). 3) Fail illet (cause motrice). 4) Gaî illet (cause finale). Bütün bu sebepleri düzenleyen ve evreni aşan yüce bir İlk Sebep vardır. Evreni aşan bu ilk sebep de Allah'tır. Her şeyin var oluşu ve yok oluşu O'nun emriyledir.

Kindî, dört unsur vasıtasıyla varlık ve yokluğa etki yapan yakın illetlerden de söz etmektedir. Bu illetleri bir çeşit semavî şahıslar kabul etmektedir. Yıldızlar samavî şahıslardır. Ayın feleğinden bütün feleklerin sonuna kadar olan kısımda varlık ve yokluk kuralları işlemez. Orada keyfiyetler ve dört unsurla ilgili oluşlar yoktur.

Arzdan Aya kadar olan âlemde ise dört unsurun birleşimi ve dağılışı ile ilgili kurallar vardır. Bu âlemde sıcaklık, soğukluk, yaşlık, kuruluk gibi keyfiyetler bulunur. Oluşların, dağılışların ve değişmelerin cereyan ettiği alan, bu ay altı âlemdir.

Kindî'ye göre evrenin merkezinde dünya vardır. Ay altı unsurlar doğru hareketle hareket ederler. Feleklerin hareketi ise dairevidir. Onlar âlemin merkezi olan sabit nokta etrafında dönerler.

Kindî, felekî ecramin, yıldızların görme ve işitme duyularının olduğuna inanıyor. En uzak feleği (al-Felek al-Aksayı) yaşayan, konuşan, seçen, süflî âleme etki yapan müteharrik bir canlı kabul ediyor.

Kindî tabiat felsefesi üzerinde çok durmuştur. Her maddî olanda, beş özellik vardır: 1- Heyûla, 2- Suret, 3- Mekân, 4- Hareket, 5- Zaman.

Maddî olan her şeyde heyûla yani onun yapıldığı madde mevcuttur. Bu şeyin görülen bir biçimi yani sureti de bulunur. Ayrıca bu şeyin tuttuğu bir yeri (mekân) ve kıvamını sağlayan hareketi vardır. Bir yerden başka bir yere hareket ise zamanın da bulunmasını icap ettirir. Heylûla, kabul eden ve fakat kabul edilmeyen, tutan ve fakat tutulmayan şeydir. Suret öyle bir fasıldır ki onunla şeyler diğerlerinden ayır edilir. Örneğin kuruluk ve sıcaklığın birleşiminden meydana gelen ateş surettir. Hareket zâtın halinin değişmesidir. Mekân cismin nihayeti veya ihtiva edildiği yerle birleştiği yüzeydir. Mekânda uzunluk ve genişlik vardır. Derinlik yoktur. Cismin ise bunlara ek olarak derinliği de bulunur. Mekân, derinliğe sahip olmayan ve fakat uzunluğu ve genişliği bulunan bir yüzeydir. Zaman ise hareketin meydana geldiği sayıdır. Başka bir deyimle hareketin tayin ettiği süredir. Zaman, geçmiş

ve geleceği içine alır. Zaman sonludur. İki an arasındaki süre biter. Şimdiki ana ulaşmak zamanın sonlu olduğunu gösterir. Hem zaman harekete, hareket de cisme bağlıdır. Cisim ise sonradan değildir ve sonludur.

Kindî, âlemin yaratılışını kabul ederek Aristo'dan ve Yeni Eflâtunculardan farklı görüşü savunmuştur. Kindî'nin bu konudaki görüşü de İslâm'a uygundur. De Boer'in Kindî'ye isnat ettiği sudur görüşü gerçeği yansıtmıyor. Kindî Tanrı'nın bir şeye başka bir şeyi sebep kıldığını söylemiştir. Yaratılan şeyler arasında en yüksek mertebeyi aklın, sonra nefsin, daha sonra da maddenin yer aldığını söylemiştir. Yoksa Yeni-eflâtuncu sudur nazariyesini kabul etmiş değildir. Her şeyi Tanrı hür iradesiyle yaratmıştır.

Kindî, Allah'ın varlığını çeşitli biçimlerde ispatlamıştır. Her şeyden önce cismin sonlu olduğunu, sonlu varlığın ise kendi kendini yaratmağa yetmeyeceğini, netice olarak sonlu âlemleri yaratan Yüce Allah'ın varlığını kabul etmek gerektiğini söylemiştir.

Kindî, ayrıca cisimde birlik ve çokluğun bir arada bulunmasının nedeninin cisim olmayacağını, çünkü bu nedenleri cisimde aradığımız zaman cismin sınırına gelineceğini, cisimde birlik ve çokluğu meydana getiren sınırsız bir varlığın yani Yüce Allah'ın varlığını kabul etmek gerektiğini söylemiştir.

Kindî, Evrendeki düzenin rastlantı sonucu olamayacağını söyleyerek de Allah'ın varlığını hatırlatmıştır.

Kindî, Risale fi Tesbit ar-Rusul adlı eserinde de Yüce Allah'ın gönderdiği Peygamberleri tasdik etmiştir. Gerek filozoflar, gerekse Peygamberler gerçeği bulmak için çalışırlar. Ancak filozoflar akıl ve inceleme ile gerçeğe ulaşmak isterler. Peygamberler ise başta ilâhî vahiyle gerçeği bulurlar. Peygamberlerin kalplerini Yü-

ce Allah temizlemiştir. Peygamberler derunî bir paklığa sahiptirler. Bu sebeple de onların kalbine gayb âleminin ilimleri gelir. Vahya dayanan bilgiler daha fasih ve icaz bakımından daha güçlüdür. Ancak Peygamberlere gelen bilgiler akıl ölçülerine de uygundur. Vahyin akla zıt bir yönü yoktur. Kur'an ilâhî bir felsefedir. Kindî'ye göre Peygamber de en üstün derecede bir filozoftur. Kur'an'ın fesahatı ve belâgatı insanı hayranlığa sürükler. Kur'an'da yazıldığı gibi Âhîret hayatı vardır.

Kindî'nin akıl görüşü biraz kapalıdır. Bu konuda Aristo ve Afrodisias'lı İskender'in etkisi görülür. Kindî, al'Akl bi'l-füil, al-Akl bi'l-Kuvve, al-Akl bi'l-Meleke ve al-Akl az-Zahir'den söz etmiştir.

Kindî, ahlâkçı bir filozoftur. Erdemin adâlet, iffet, cesaret ve hikmet ilkesi üzerinde çok durmuştur. Ayrıca insanın hakikat peşinde koşması gerektiğini ve Tanrı'nın fiillerinin benzerini kazanmağa çalışmasını hatırlatmıştır. Bununla insanın bilge, adaletli, hayırlı, cömert ve dürüst olmasını kastetmiştir. Kindî ahlâkî arınma ile ilâhî sırlara erileceğini açıklamıştır. Mistik görüşte Eflâtun ve Yeniefîlâtuncuların etkisi seziliyor. Ancak İslâm zühdüne ve Kur'an âyetlerine yeri geldikçe yer veriyor. Gönül temizliği, niyet temizliği üzerinde çok duruyor. Mutasavvıfın ve filozofun amacının bir olduğunu söylüyor. Her ikisi de ölçülü hareket eder. Her ikisi de nefislerini kötülüklerden uzak tutarlar. Her şeyin gerçek bilgisine ulaşmağa çalışırlar. Geçici zevkleri önemsemeyerek sonsuz mutluluğu bulmağa çalışırlar.

Sonuç olarak Lâtinceye çevirilen bazı eserleriyle Batı'ya da etki yapan Kindî, İslâm'ı iyi bilen bir düşünürdür. İslâmî görüşleri savunan Kindî'nin felsefe

ile dini uzlaştırmağa çalışması ve İslâm'da derin bir felsefe olduğunu göstermesi dikkati çekicidir. Bu açıdan onun büyük bir İslâm düşünürü olduğunu gerek gelip geçmiş ilhiyatı filozoflar ve gerekse ađdař yetkililer kabul etmektedirler.

HALLAC

Ebu'l-Mugis al-Husayn b. Mansur al-Bayzâvî H. 244/M. 857 yılında Bayza civarındaki Tur'da doğdu. Tanınmış bir İslâm mutasavvıfıdır. Büyük babası Zerdüşt Dinine mensuptu. Genç yaşında sûfiler arasında yaşadı. Ebû Sehl at-Tusterî'den ve Amr b. Osman al-Mekki'den dersler aldı. Ayrıca tanınmış mutasavvıf Cüneyd al-Bağdadî ve Ebu'l-Huseyn an-Nuri'den yararlandı. Üç defa Mekke'yi ziyaret etti ve hacı oldu. Dolaşmaktan hoşlandı. Ahvaz'da, Isfahan'da, Kum'da, Horasan'da halka Tanrı sevgisini aşlamak için vaazlar verdi. Zamanındaki büyük Türk kumandanların sevgisini kazandı ve onlar tarafından himaye edildi. Bir ara İslâmiyeti yaymak için Hindistan'a ve Keşmir'e kadar gidip geldi. Tanrı'ya o kadar yakınlık duyardı ki kendisine eziyet edilmesini ve öldürülünce bedeninin yok edilmesini etrafındakilerden isterdi. Onun "Ene'l-Hak" yani "Ben Hakkım" sözü çok tanınmıştır. Bu yüzden Zahireye mezhebi kadısı İbn Davud'un ve Mutezilî bilgin Ebu Ali Cübbâî'nin düşmanlığını kazandı. Bunun yanında Hallac'ı tutan ve seven bilginler de vardı. Şafiî mezhebine salık Kadı İbn Sureyc, Hallac'ı savunurdu. Bu arada zamanın büyük askerlerinden Huseyn İbn Hamdan ve

isyankâr Hanbelîlerin başı olan İbnü'l-Mu'taz, Hallac'ı korumak istemişlerdir.

Hambelî isyanı başarısızlıkla sonuçlanınca Hallac Bağdad'ı terketmek zorunda kalmış ve Ahvaz'a kadar izlenmiştir. Nihayet Sus'ta yakalanmış ve hapsedilmiştir. İbn Sureyc'in ve eski hamisi vezir Hamd Kunnâî'nin şefaati sayesinde ölüm cezası yerine hapsedilmesi uygun bulunmuştur. Hapsedilince Hallac'ın nüfuzu halk arasında daha da artmıştır. Hapishanede kaldığı sekiz yıl süresince ibadet ve ilimle meşgûl olmuştur.

Hallac'ın başlıca eserleri şunlardır: 1- Kitab el-Ahruf Müstahdese ve'l-Ezeliyye, 2- Kitab el-Usul ve'l-Furu', 3- Kitab Sırr el-Âlem ve'l-Meb'us, 4- Kitab el-Adl ve't-Tevhîd, 5- Kitab İlm el-Baka' ve'l-Fena', 6- Kitab Medh el-Nebiy, 7- Kitab Huve Huve, 8- Kitab et-Tavasîn. Bu eserlerinden Kitab et-Tavasîn'in çeşitli baskıları yapılmıştır. Fransız müsteşrik Louis Massignon, Hallac üzerinde araştırmalar yapmıştır.

Hallac hakkında, yaşadığı devrin bilginleri ikiye ayrılmıştır. Bir bölümü onun velî olduğunu söylemişler, bir bölümü de Hallac'ın küfre düştüğünü ileri sürmüşlerdir. Neticede Halife Muktedir, Mâlikî Kadısı Ebu Omar Hammadî'den aldığı bir öldürme fetvası ile onu öldürtmüştür. Hallac, ilkin kamçılanmak, vücûdü parçalanmak, kafası kesilmek ve yakılmak suretiyle H. 309/M. 922 yılında öldürülmüştür.

Hallac'ın tasavvufî görüşleri arasında şu husus dikkati çekicidir:

1- Tanrı insana hulul eder. Başka bir deyişle lâhut nasut'a girer. Bu demektir ki ilâhî zatın beşerî zata girmesi mümkündür. Hallac'ın bu görüşü nasların zahirine aykırıdır.

Hallac'a göre hulul lütfuna nail olmak için insanın gönlünü kötülüklerden ve her türlü hevesten temizlemesi gerekir.

2- Hallac'ın ikinci önemli görüşü şudur: Hz. Muhammed'in hakikati yahut Nur'u kadimdir. Ona göre Hz. Muhammed'in iki sureti vardır. Birisi ezeli ve kadim olan Nur'dur. Bu nur bütün varlıklardan önce vardı. Öteki sureti ise Onun Peygamber olarak görüldüğü ve geldiği surettir. Bütün veliler ve peygamberler Hz. Muhammed'in bu ezeli Nur'undan feyz ahırlar. Onun Nur'undan daha parlak bir nur yoktur. Bu nur yokluktan önce vardı. İnsanlardan önce de vardı. Veliler ve Tanrı Elçileri bir deniz gibi olan bu Nur'dan kendi ölçülerine göre yararlanmışlardır. Bütün ilimler Hz. Muhammed'in kadim olan bu Nur'undan fişkırان damlalar gibidir.

3- Hallac'ın üzerinde durduğu bir husus da bütün dinlerin birliği meselesidir. Ona göre bütün dinlerin amacı birdir. Her şey Tanrı'nın takdiri ile olmuştur. Yeni doğan bir çocuk dinî açıdan eğitilmekte özgür değildir. Çocuk, Tanrı'nın çizdiği kadere boyun eğmek zorundadır. Yüce Tanrı bir insana hangi dini takdir etti ise kaderine yazılan bu dine mensup olur. Bu duruma göre bütün dinlerin amacı insanı Tanrı'ya yaklaştırmaktır. Yahudi, Hıristiyan ya da Müslüman kimselerin amacı Tanrı'ya lâıyk bir kul olmaktır. Yüce Allah değişmez. Ancak O'na giden yollar değişebilir.

Hallac Mansur ibadet ve riyazetle Tanrı'ya yaklaşmak istemiştir. Bazan İlâhî feyze dayanamamış taşkın ve anlaşılmaz ifadeler kullanmıştır. Bu ifadelerin bazılarını dinî naslarla bağdaştırmak mümkün görülmemiştir.

Hallac'ın dünya ihtirasından uzak durmağa çalıştığı, Tanrı sevgisini yaymak için elinden geleni yaptığı

ve zamanında pek çok insanı etkilediği bir gerçektir. Hallac, öldürüldükten sonra da bir çok mutasavvıfa etki yapmıştır. Bunlar arasında Ömer İbn el-Farid'ı, Mevlâna Celâlettin Rumî'yi, Muhiddin İbn Arabî'yi sayabiliriz.

FARABÎ

Farabî'den kaynaklarda al-Feylesof at-Türkî diye bahsedilir. Milliyet itibariyle Türk'tür. Maverâünnehir'de Farab vilâyetinin Vesic köyünde hicrî 257, miladî 870 yılında doğmuştur. Babasının bir ordu kumandanı olduğu söylenir. İlk tahsilini Merv'de yapmıştır. Daha sonra Bağdad'a gitti. Felsefe ilmine karşı derin bir merakı vardı. Ebû Bişr Matta b. Yunus'tan mantık dersi aldı. Bir ara Harran'a gitti. Bu yolculuk sayesinde Yuhanna b. Haylan'la tanıştı. Ondan mantık ve felsefe öğrendi. İlim tahsilini çok seven Farabî, felsefî kültürünü artırmak için tekrar Bağdad'a döndü. Yunan filozoflarının ve özellikle Aristo'nun eserlerini inceledi. İslâmî ilimleri de iyi biliyordu. Çeşitli diller öğrenmişti. Zekî idi. Hakîm idi. İyilik etmeyi severdi. Halife Muktedir zamanında etrafına ışık tutmaya başladı. Bir çok felsefî eserler yazdı. Bazı eserleri de kolay anlaşılın diye şerhetti. Bir ara Şam'a ve Mısır'a gitti. Sonra tekrar Şam'a döndü. Halep ve Şam dolaylarının sultanı Seyf ad-Devle, Farabî'ye çok hürmet etti. Nihayet Farabî H. 339 /M. 950 yılında hayata gözlerini yumdu. Kendisi öldü ve fakat bizlere bir çok eserler bıraktı. Çeşitli ilim dallarında zamanının en tanınmış bilginiydi. Özellikle felsefe, mantık, psikoloji, musîkî, matematik ve tıp ilimlerine dair çalışmalarıyla tanınmıştır.

Bir ara bazı Batılı düşünürler müslümanların kafasının felsefe yapmaya müsait olmadığını iddia etmişler ve onların nakilcilik yaptıklarını ileri sürmüşlerdi. Bu iddia yanlıştır. Bu görüşün yanlışlığına sonradan bir çok Batılı düşünürler de katıldılar. Bizim filozofumuz Farabî, Meşşaiye okulunun görüşlerini temellendirerek din ile felsefeyi uzlaştırmaya çalışmıştır. İslâmiyet'in kuru bir din olmadığını, aksine hikmete, akla ve düşünceye çok önem verdiğini, Kur'an ve hadislerden aldığı delillerle göstermiştir. Felsefede ve çeşitli ilimlerde büyük bir bilgin olduğu için kendisine al-Muallim al-Sanî yani ikinci öğretmen lâkabı verilmiştir. Bilindiği üzere Aristo birinci öğretmen sayılmıştı.

Farabî eserlerinde Allah'ın varlığı, hikmetleri ve sıfatları üzerinde durmuştur. Bir çok düşünürler gibi o da kâinattaki düzenin tesadüfî olamayacağını ve bu sebeple Allah'ın varlığını kabul etmek gerektiğini yazmıştır.

Ayrıca kozaliteyi de kullanarak Allah'ın varlığını ispatlamıştır. Başka bir deyişle her şeyin bir sebebi var, kâinatın da var olmasının bir sebebi var demiştir. Eğer bir ilk sebebde durmazsak insan düşüncesinin saçmalıklar içinde kalacağını belirtmiştir.

Ancak âlemin meydana gelişi hakkında Farabî'nin belirttiği görüşlerde bunalımlar vardır. Onun bu yüzden hücumlara uğradığı da bilinmektedir. Ona göre her şey, Tanrı'dan coşkun bir şekilde akarak gelmiştir. Her şeyin varlığının sebebi yüce Allah'tır. Ama her şey Tanrı'nın ilmi gereği olarak zamansız meydana gelmiştir.

Farabî ruhun faal akıldan spermaya akıp geldiğini ileri sürmüştür. Bedenle ruh birleştikten sonra insanda

nebatî, hayvanî ve insanî güçlerin meydana geldiğini söylemiştir. Nebatî güçler besleyici, yetiştirici ve doğurucu olmak üzere üç esasta toplanır. Hayvanî güçler ise hareket ve idrakten ibarettir. İdrak zahirî ve batnî duyular yardımıyla meydana gelir. İnsanî güçlere gelince bunlar da amelî ve nazarî akıllardan ibarettir. Farabî eserlerinde bu görüşleri ayrıntılı bir şekilde uzun uzun anlatmaktadır.

Onun önemli yanlarından birisi de peygamberlik görüşüdür. Mütefekkirimizin Allah'a imanı güçlü olduğu gibi Hz. Muhammed'in (S.A.) Tanrı'nın son elçisi olduğuna inancı da kesindir. Farabî Peygamberliğin her şeyden önce Allah vergisi bir lütuf olduğunu doğrulamıştır. Peygamberlerin mucize göstermelerinin şart olduğunu belirtmiştir. Peygamberler vahiy alırlar ve ilâhî gerçekleri olduğu gibi açıklarlar.

Farabî'ye göre faziletli bir şehri ya Peygamber, ya filozof ya da erdemli bir kişi iyi yönetir. Filozof ve erdemli kişilerin amacı peygamberlerin gayesi birdir. Peygamberler geçeceği vahiyle öğrenmişlerdir. Filozof ve erdemli kişiler ise akıl yoluyla gerçeği bulup öğretirler.

Farabî'ye göre faziletli bir şehri yönetecek olan erdemli kişide yani önderde yaratılıştan bulunan özellikler şunlardır:

1- Önderin bedeni sağlam ve organları tam olmamalıdır.

2- Önder anlayışlı ve zekî olmalıdır.

3- Belâgat sahibi olup her şeyi açık bir surette ifade etmelidir.

4- İlim ve araştırmayı sevmelidir.

5- Önderin ahlakî özellikleri şöyle olmalıdır: Yemedi ve cinsî arzularla ölçülü olmak. Dostluğu sevmek,

yalanlardan sakınmak. Ululuğu benimsemek. Dünyalık paraya ve menfaate düşkün olmamak. Adâleti sevip zulümden kaçınmak. Ölçülü mizaçta bulunmak. Büyük bir azim ve irade sahibi olmak. Gerekli şeyleri yapmakta cesaretli olmak.

Bir önderin sonradan kazanacağı özellikler de vardır. Bu özellikler de şunlardır:

- 1- Hakîm ve ruh sağlığı yerinde olmak.
- 2- Kendinden önce gelenlerin kanun ve usullerini iyi bilmek. Eski insanların yaptıklarından faydalanmak.
- 3- Eskilerin tecrübe ve kanunlarından yeni hükümler çıkarmak.
- 4- Günlük işlerde eski şehirlerin usul ve törelerinden faydalanmak. Yönettiği şehrin menfaatini korumak için isabetli kararlar almak.
- 5- Çıkardığı hükümleri ve koyduğu usulleri halkın şuuruna yerleştirmek için öğretime önem vermek.
- 6- Savaşa dayanıklı olmak ve savaş kurallarını iyi bilmek.

Farabî siyasî felsefe yanında din felsefesine de önem vermiştir. İnsanın bedeni yanında ruhunun varlığını doğrulamıştır. Ruhu da amelî ruh ve idrakte görevli ruh diye ikiye ayırmıştır. Tenasüh fikrine karşı koymuştur. Öldükten sonra ruhlar için ceza ve sevabın olduğunu söylemiştir.

Melekleri ilmî suretler olarak kabul etmiştir. Manevî temizliğe eriştiği takdirde insanın mecazî bir surette melekleri görebileceğini yazmıştır. Meleklerin Allah tarafından var edildiğini ve bazılarının peygamberlerle ilgi kurduğunu kaydetmiştir.

Farabî âhret hayatına inanmıştır. İnsan öldükten sonra mutluluk veya işkencenin ruhlar için olduğunu

ileri sürmüştür. Ahirete ait mükâfat ya da cezayı kabul etmiştir. Hayır ve şerrin Allah'tan olduğunu da doğrulamıştır. Bununlaberaber Allah'ın inayet sahibi olduğunu da kaydetmiştir.

Hasılı Farabî, çeşitli ilimler ve felsefe ile meşgul olmakla beraber, Yunan filozoflarının kopyacısı olmamıştır. Dinle felsefeyi uzlaştırmaya çalışırken geniş ölçüde İslâmî ilimlere ağırlık vermiştir. Bazı te'villerinde yanılmakla beraber İslâm - Türk kültürünün yayılmasında büyük emeği geçmiştir. Bazı eserleri Ortaçağ'da lâtinceye tercüme edilmiştir. Nitekim Farabî'nin Saint Thomas ve Albertus Magnus üzerine tesir ettiği bilinmektedir.

Netice olarak Farabî'nin Türk tefekkür tarihinde büyük bir yeri olduğunu kabul etmek gerekir.

İBNİ SİNA

İbni Sina H. 370/M. 980 yılında Buhara yakınlarında bulunan Afşana'da doğdu. Tam adı Ebu Ali el-Hüseyin b. Abdullah b. el-Hasan b. Ali b. Sina'dır. Aslen Belh'li olan babası Buhara taraflarına göç ederek gelmiştir. Babası okur-yazar bir insandı. İhvan as-Safa risalelerini ve İsmailîye mezhebinin görüşlerini severdi. Bir gün Abdullah an-Natili adındaki felsefeyi iyi bilen zâtı tanıyınca oğlu İbni Sina'nın onun öğrencisi olmasını istedi. An-Natili'yi evinde misafir etti. İbni Sina Aristo'nun mantığını, Oklides'in Anasırını, Batlamyus'un al-Macesti'sini bu zattan öğrendi. Daha önce de İsmail adındaki bir zattan fıkıh ilmi öğrenmişti. On yaşındayken Kur'an'ı ezberleyen İbni Sina hocalarını şaşırtacak kadar zeki idi. Çok okuyan, çok öğrenen bir insandı. Felsefe, mantık, astronomi, tabii ve riyazî ilimler onun çok iyi bildiği bilim dalları idi. Üstelik İslâm Dinini geniş bir şekilde incelemişti. Kendi anlayışına göre de İslâmiyeti savunurdu.

Aristo'nun Ma Ba'd at-Tabia diye Arapçaya çevirilen metafiziğini kırk kere okumuş ve fakat anlamamıştı. Bir gün Türk Filozofu Farabî'nin adı geçen kitabı açıklayan bir eserini tesadüfen satın aldı. Farabî'nin bu eserini okuduktan sonra Aristo'nun Ma Bad at-Tabia'sından anlayamadığı noktaları çözdü.

İbni Sina tıp ilminde de çok derindi. Bu hususta

bir Hıristiyan bilgin olan İsa b. Yahya'dan çok yararlanmıştı. Tıpta deneylere çok önem veren bir doktordu. Kısa zamanda bu alanda da ünü yayıldı.

Buhara Sultanı Nuh b. Mansur hastalanmış ve hiç bir doktor Sultanı tedavi etmeği başaramamıştı. Bu işi nihayet İbni Sina başardı. Filozofumuz Nuh b. Mansur'u iyileştirdi. Sultan ödül olarak onyeddi yaşındaki İbni Sina'yı Sıvan ul-Hikme adındaki zengin saray kütüphanesine müdür tayin etti. İbni Sina, Farabî'nin şimdi kayıp bulunan at-Talim as-Sani'sini bu kütüphanede bulup okudu. Bu arada İbni Sina bir çok eserler yazdı.

Nuh'un ölümü üzerine Samanoğlu hanedanı arasında siyasî çekişme başlayınca İbni Sina Buhara'yi terketti. Bir ara Rey emiri Meed ad Devle'nin yanına gitti. Hastalanan bu Emiri de iyileştirmeyi başardı. Daha sonra filozofumuzu Hemedan'da görüyoruz. Hemedan emiri Şems ad-Devle'yi tedavi eden İbni Sina, vezirliğe tayin edildi. Bir ara askerlerin çıkardığı karışıklık yüzünden gözden düştü ve hapsedildi. Bir süre sonra Şems ad-Devle yeniden hastalanınca hapsihanedeki İbn Sina'ya müracaat edildi. İbni Sina adı geçen Emiri yeniden sağlığa kavuşturdu ve yeniden vezir oldu.

Şems ad-Devle'nin ölümü üzerine onun oğlu Sema ad-Devle'ye biat edilmişti. Bunun üzerine İbni Sina vezir olarak kalmak istemedi. İsfahan emiri Ala ad-Devle'ye gizlice mektup yazarak vazife istedi. Onun bu girişimini Tac al-Mülk suç sayarak harekete geçti ve İbni Sina'yı hapsedti.

Dört ay sonra Ala ad-Devle'nin Hemedan'ı ele geçirmesi ile İbni Sina hapishaneden kurtarıldı. Daha sonra Taberan'a gitti. Nihayet Hemedan'da H. 428 / M. 1037 yılında hayata gözlerini yumdu.

ESERLERİ

Tıbbı Dair Eserleri:

- 1- Al-Kanun fi't-Tıb. Bu eser Lâtinceye çevirilmiş ve onlatıncı yüzyıla kadar bazı Avrupa Üniversitelerinde okutulmuştur.
- 2- Urcuze fi't-Tıb.
- 3- Urcuze fi't-Teşrih.
- 4- Urcuze fi-l-Vasaya at-Tıbbiyya.

Felsefî kitapları:

- 1- Aksam al-Ulum al-Akliya.
- 2- Aş-Şifa.
- 3- An-Necat.
- 4- al-İşaret ve't-Tenbihat.
- 5- al-Hudud.
- 6- at-Tabiiyat Min Uyun al-Hikme.
- 7- İsbat an-Nubuvva.
- 8- Risale fi'l-Kader.

Öteki eserlerinden bazılarının adları da aşağıdadır.

- 1- Risale fi Mahiyet as-Salat.
- 2- al-Ahd.
- 3- al-Ahlâk.
- 4- Kitab fi's-Siyaset.

- 5- Risale fi'l-Aşk.
- 6- Risalet at-Tayr.
- 7- Hay b. Yakzan.
- 8- Salaman val-Absal.
- 9- Muhtasar al-Macesti.
- 10- al-İşare ila ilm al-Mantık.
- 11- al-Hidaye,
- 12- Kitab al-İnsan.

İbni Sina'nın Psikolojisi:

İbni Sina'ya göre üç türlü nefis vardır. 1- Nebatî Nefs, 2- Hayvanî Nefs, 3- İnsanî Nefs.

Nebatî nefsin gaziye (besleyici), münemmiye (geleştirici), müvellide (doğurucu) olmak üzere üç kuvvesi yani özelliği vardır.

Hayvanî nefsin nebatî nefse ek olarak muharrike ve müdrike olmak üzere iki kuvvesi vardır. Muharrike kuvvesinin ayrıca şehvet ve öfke gücü vardır. Müdrike kuvvesinin ise hem batınî, hem de zahirî güçleri vardır. Batınî güçler iç duyularla idraki sağlar. Bu iç duyular şunlardır: Müşterek his, hayal ve müsavvire, mütehayyile, müfekhire, vehmiye, zakire yani hatırlayıcı hafıza.

Dış duyular ise, görme, işitme, koklama, tatma ve dokunma olmak üzere beşe ayrılır.

İnsanî kuvve ise canlılardaki özelliklere ek olarak amile (yapıcı), alime (bilici) güçlere sahiptir. Amile gücüne al Akl al-Amelî, alime gücüne al Akl an-Nazarî de denir.

İbni Sina'da akıl genellikle heyulanî, bilmeleke, bilfiil ve müstefat olmak üzere dörde ayrılmıştır. İbni Sina bazan kudsî askıdan da söz eder.

İbni Sina'da Varlık Nazariyesi:

İbni Sina'ya göre üç türlü varlık vardır:

1- Yalnız mümkün olan varlıklar. Varlığı ve yokluğu olanak dahilinde olan varlıklar bu gruba girerler. Örneğin doğan ve yok olan varlıklar mümkün varlıklardır.

2- Zatı itibariyle mümkün ve kendi dışındaki bir sebebe nisbetle zarurî olan varlıklar. Bunlar hakkında doğma ve yok olma düşünülemez. Felekler ve sudur yoluyla meydana gelen akıllar bu tür varlıklardır. Bunlar kendiliklerinden mümkün olan varlıklardır, Bununla beraber ilk sebep olan Allah'tan vücubiyet niteliğini almışlardır. Böylece bir bakıma zorunlu olarak vardır. Akıl vacib ul-vücudu zorunlu olarak düşünür. Bu suretle de ondan zorunluluk niteliğini alıp kazanmış olur.

3- Kendiliğinden Vâcib olan varlık. Bu varlık ilk sebeptir. Başka bir deyimle Allah'tır. Akılda çokluk bulunduğu halde Allah'ta yani Vacib ul-Vücutta çokluk olamaz. O'nda varlık ve birlik bulunur. O mutlak olarak vardır. Bundan önceki sınıflara giren varlıklarda ise varlık eklenmiş birer arazdır.

Bir yoruma göre İbni Sina âlemi kadim kabul etmiştir. Ancak İbni Sina'ya göre âlemin kıdemi Allah'ın kıdemine benzemez. Çünkü İbni Sina'ya göre âlemin üzerinden zaman geçmeyen bir yapıcısı vardır. Allah'ın varlığı ise kendiliğindedir, öncesizdir. Yani ezelîdir.

İlk illet olan Allah'tan ilk akıl sudur eder. Bu al-Felek ül-Muhit'in akıldır. Hareketi taşıyan bu akıldır. Sudur yolu ile âlem meydana gelir.

İbni Sina, Farabî gibi birden bir çıkar düsturunu benimsemiştir. Bu fikri bu filozoflar Yeni Eflâtunculuktan almışlardır. Onlara göre tek ve basit olan bir

sebepten ancak ilk akıl sadır olur. İlk akıldan varlığı itibariyle ikinci akıl, imkânı dolayısıyla Felek-i muhit, hariçten gelen vücubiyeti yani zorunluluğu dolayısıyla küllî nefis sudur eder. Böylece de sırasıyla akıllar ve nefisler meydana gelmiştir. Neticede on akıl, on nefis ve doluz felek hasıl olmuştur. Son feleğin akılı onuncu akıldır. Bilindiği üzere sonuncu felek ay felekidir. Bu feleğin aklına faal akıl denir. Nefs-i natıkaya olgunluğunu veren, faal akıldır. Bu akıl ayrıca nebatî ve hayvanî nefislerin ve felek vasıtasıyla dört basit unsurun doğmasına sebep olur.

Aristo'ya göre ilk muharrik ilk akıldır. Bu da Tanrı demektir. İbni Sina ve Farabî'ye göre ise ilk akıl Allah'ın eseridir. Akıllar Allah'tan ibda olunmuşlardır. Âlem ilk akla muttasıldır. Allah kâinatı idare eden kuvvelerin sudur ettiği varlıktır.

Sudur nazariyesinin kaynağı Sümer, Babil ve Keldanîlerin yıldızlara verdiği değerlere kadar uzanır. Yunanlılar bu konuda bu milletlerden etkilenmişlerdir. Bazı İslâm düşünürleri de bu görüşü bazı değişikliklerle benimsemişlerdir.

İbni Sina'ya Göre Allah'ın Varlığı:

1- İbni Sina vâcib ve mümkünin tarifinden hareket ederek Allah'ın varlığını ispatlamıştır: a) Var olan mümkünler vacibe muhtaçtırlar. b) Bu mümkünler sonsuz olamazlar. c) Mümkünlerin kendileri de varlıklarına sebep olamazlar. O halde mümkünler bir yaratıcıya muhtaçtırlar.

2- Teselsül imkânsızdır. Bütün nedenlerin dayanağı vardır. Başlangıcı olmayan nedenler dizisi saçmadır. Değişmeyen mutlak bir nedende durmak gereklidir. Bu neden de Allah'tır.

3- İbni Sina hareketsiz bir muharrik fikrine de ulaşıyor. Sonsuz cisim imkânsızdır. Maddeye hudusu veren ilk muharriktir. Bu muharrik de Yüce Allah'tır.

İbni Sina'ya Göre Peygamberlik:

İbni Sina, dinle felsefeyi uazlaştırmada dini tercih eder. İnancın akli tamamladığını açıklar. İbni Sina'ya göre peygamberler filozoflardan üstündürler. Peygamberler, görüşü eylemle, akli inançla tamamlamışlardır. Ona göre vahiy ilâhî bir sezgi gücüdür. Peygamberler gerek dünyevî ve gerekse uhrevî görevlerini yapmak için halkın anlayamayacağı bazı gerçekleri örneklerle açıklarlar.

İbni Sina'ya göre Mead ve Ruh:

İbni Sina beden öldükten sonra ruhun sonsuz olarak yaşayacağını kabul ediyor. Hatta hakkındaki genel kanaata aykırı olarak Necat'ta bedenlerin dirileceğini inkâr etmiyor. İbni Sina'ya göre iyilik ve mutluluk Cennet'tir. Kötülük ve mutsuzluk Cehennem'dir. Bununla beraber âhirette hesap vardır. Cennet ve Cehennem vardır. Nefs-i Natıka bedenden ayrıldıktan sonra olgunluğa erebilir. İnkârcı olanlar mutluluğa ve olgunluğa erişemezler.

İbni Sina'ya Göre Ahlâk:

İbni Sina'ya göre Allah ilk cevher ve zorunlu varlıktır. Her şey O'ndan çıkar. Hayır ve şer Allah'tandır. Ancak Allah insanları belli davranışları yapmağa zorlamaz. Allah'ın insanı var etmesi bir lütuftur. İnsan yaratıcısına lâıyk olmağa çalışmalıdır. İbni Sina'ya göre üç türlü kötülük vardır: 1- Yetkinliğe ulaşmamak kötülüktür. 2- Sonu elem verici işler kötüdür. 3- Tanrı'nın yasaklarına uymamak günahdır. Kötülük küllî değil ferdîdir.

İnsan mutlu olmak için ruhunu temizlemeli, davranışlarını kontrol etmelidir. Yüce Allah insanlara iyiyi veya kötüyü seçmesi için cüz'î irade vermiştir. İyiyi seçenden inayetini esirgemez. İbni Sina bazı kitaplarında özellikle halka hitabettiği ifadelerinde Âhîret'te dirilmeği kabul ediyor. İnsanlara Ahîret hayatına hazırlıklı gitmeği tavsiye ediyor.

İbni Sina'da Tasavvuf:

Tasavvuf olgunluk derecesine ulaşan ruhun en büyük sevincidir. Ayrıca akıl, âkıl ve makul olan Allah'tan çıkan yani sudur eden makulleri bilmek ve düşünmek tasavvuf demektir. Arifler ulvî âleme yönelmiş olup bunların en büyüğü peygamberlerdir.

Mutlu olanların üç hali vardır: 1- Züht. Bu Tanrı'dan başkasından yüz çevirmek demektir. 2- Tanrı'ya ibadet etmek. 3- Marifet: Bu da Tanrı'ya ermek demektir.

Ârif olan ancak Tanrı için ibadet eder. İbadetin de üç derecesi vardır: 1- Kendisi için ibadet edenlerin kulluğu. 2- İbadeti hak ettiği için bunu yapanlar. 3- Nefsini doğru yola yöneltmek için ibadet edenler. Bu dereceye ulaşanlar tasavvufta gerçekçilerdir.

Tasavvufta sülûktan sonra ilk derecede irade vardır. Bu, varlığı tasdik ve yüksek âleme hareket kararıdır. Sonra riyazetle nefsi eğitmek gelir. Nefs eğitilince ahlâk olgunlaşır. Ahlâk olgunlaşınca da ilâhî nur hafif ve hızlı olarak ara sıra parlar, sonra tam vusul gelir. Bu da ahlâkî olgunluğun ve riyazetin en yüksek dereceye ulaşmasıyla olur. Bu makamda insan her şeyde hakkı görür ve hep Tanrı'yı düşünür. Bu makam Tanrı'ya kavuşmak, O'na ermek ve O'nunla daima beraber kalmak demektir.

İbni Sina'ya göre ruh madde değildir. Ruh idrak edici bir cevherdir. İbni Sina tenasüh ve Vahdet-i Vücut düşüncesine karşı olmuştur. Ona göre ruh gerçek hudusla meydana gelmiştir. Bedenle var olmuştur. Beden öldükten sonra ruh sonsuz olarak yaşar.

Görülüyor ki İbni Sina zaman zaman Aristo, Eflatun ve Plotinos'un etkisinde kalmakla beraber temelde İslâm'a bağlı olmağa çalışmıştır. Hatalarıyla sevaplarıyla İbni Sina'nın, İslâm düşüncesi tarihinde özel bir yeri vardır.

GAZZALÎ*

Gazzalî H. 450 /M. 1058 yılında Tus'da doğdu. Babası ölmeden önce onu ve kardeşi Ebu'l-Fütuh Ahmed el-Gazzalî'yi bir dostuna emanet ederek çocuklarının tahsil yapmasını istemişti. Babaları ölünce çocuklar bu zattan ilgi gördüler. Daha sonra bir medreseye sığındılar. Muhammed al-Gazzalî, keskin zekâsıyla seçkin bir öğrenci oldu. Ahmed b. Muhammed ar-Razkanî'den fıkıh öğrendi. Daha sonra Nişabur'a gitti. Orada tanınmış bilgin İmam al-Harameyn'in derslerinden yararlandı. Bu hocası onu çok sevdi. Başta kelâm olmak üzere çeşitli İslâmî ilimleri burada derinliğine öğrendi. Hocası 478 hicrî yılında ölünce, o zaman bilginleri koruyan ve ilmi seven Vezir Nizam ül-Mülk'ü ziyaret etmek üzere Bağdad'a gitti. Nizam ül-Mülk, münazarada bütün konuşmacıları yenen Gazzalî'yi sevdi. Ona saygı gösterdi. Nihayet 484 hicrî yılında Gazzalî'yi Bağdad'daki Nizamiye Medresesine müderris tayin etti. Düşünürümüz derin bilgisi, keskin zekâsı, güçlü hitabeti sayesinde büyük ün kazandı. İtibar gördü. İlgi gördü. Ancak 488 hicrî yılında geçirdiği bir şüphe krizinden sonra iyi bir mutasavvıf olmağa karar vererek malı, mevkii ve dostlarını terkederek seyahate çıktı. Şurada

* Gazzalî hakkında daha geniş bilgi için "Gazzalî ve Batınlık", "Gazzalî ve Şüphecilik" "Gazzalî ve Kelâm Felsefesi" adlı eserlerimize müracaat ediniz.

burada gösterişsiz, her şeyden uzak ve fakat ilimle meşgul olarak 10 yıl geçirdi. 499 yılıda Vezir Fahr al-Mülk'ün ısrarı ile Nişabur'daki medresede tekrar ders vermeğe başladı. Ancak bu da uzun sürmedi. Tus'a çekildi. Orada 300 kadar özel öğrencisine ders vermeğe başladı. Nihayet H. 505 /M. 1111 yılında hayata gözlerini yumdu.

Gazzalî İslâmî ilimlerin çeşitli dallarında söz sahibi olmuş ünlü bir bilgindir:

Fıkıhta Basit, Veciz ve Vasit gibi eserler yazarak İmam Şaifî'nin ekolüne büyük hizmetlerde bulundu.

Kelâm ilmine dair Kavaid al-Akaid, ar-Risalet al-Kudsiye, al-İktisad fi'l-İtikad, İlcam al-Avvam An İlmi al-Kelâm gibi eserler yazdı. Bir tür felsefe olan kelâmî cahiller için yararlı bulmaz. Ancak şüpheye düşenleri tedavide işe yaradığı için kelâm ilmini din bilginlerinin öğrenmesini salık verir.

Tasavvufta, Ebu Talib al-Mekki, Kuşeyri, Haris al-Muhasibi, Şibli ve Cunejd al-Bağdadi'nin eserlerinden çok yararlanmıştı. İhya Ulum ad-Din adlı eseri çok tanınmış olup tasavvuf kadar öteki İslâmî ilimleri de kapsamaktadır. Bu eserinin orta büyüklükte özetini iki cilt halinde farsça olarak yazmış ve Kimya-yı Saadet adını vermiştir.

Gazzalî zamanında Batınîlerin azgın ve İslâm'ı yıkıcı faaliyetleri devam ediyordu. Gazalî, Fadaih al-Batniye, al-Kıstas al-Mustakim, Huccet al-Hak, Mufassıl al-Hilaf, ad-Derec al-Merkum, Kavasım al-Batniye gibi eserler yazarak onlarla mücadele etti. Sapık akımlarla mücadelede büyük emeği geçti.

Felsefede de Gazzalî'nin emeği çoktur. İki yıla yakın süre ile felsefî eserler okumuş bir yıl boyunca

da okuduklarını tekrarlamış, böylece de felsefeyi güzel bir biçimde öğrenmiştir. Özellikle Farabî, İbni Sina ve Ebû Hayyan at-Tevhidî'nin eserlerinden yararlanmıştır. Ayrıca Ihvan as-Safa Risaleleri'ni de iyice okumuştur. Aristo ve Eflatun felsefesinin bazı konularda etkisinde kalan İbn Sina ve Farabî'ye Tehafut al-Felasife'de hücum etmiştir. Onları ağır bir biçimde suçlamıştır. Böylece de bazı felsefecilere cephe almıştır. Ancak bunu bazı konularda dinin yanlış anlaşılmasını önlemek için iyi niyetle yapmıştır. Ashında kendisi felsefe okumuş, felsefî eserler yazmış, felsefe yapmış büyük bir filozoftur. Hatta onun Makasid al-Felasife adlı eseri, lâtinceye çevirilmiş ve Batılıların Yunan felsefesini öğrenmelerine yardımcı olmuştur.

Bir çok fani insan gibi Gazzalî'nin de hayatında hataları ve çelişkileri olmuştur. Bu durum onun büyük bir insan oluşunu engellememiştir. Özellikle hayatında iki kez şüphe krizi geçirmiştir. Birinci krizi henüz delikanlı iken geçirmiş ve her şeyden şüphe etmiştir. Taklitle öğrendiği bilgiler onun ruhunu doyurmamıştır. Gerçeği aramağa başlamış. Gerçek ya duyularda, ya da zorunlu bilgilerde diye düşünmüş. Duyuların insanı bazan yanılttığını görünce zaruriyat üzerinden durarak $2 + 2 = 4$ gibi zorunlu bilgilerin doğru olabileceğini düşünmüş, Ancak "duyular insanı bazan aldatıyor, belki akıl da aldatır" diye tereddüde düşmüş. Neticede Allah'ın kalbine attığı manevî bir ışıkla zorunlu bilgilerin gerçek olduğuna inanmıştır.

al-Munkiz Min ad-Dalal adlı eserinde anlattığı ikinci krizi 38 yaşında geçirmiştir. Bağdad'da ünü yaygın, malî durumu iyi, mevkii güçlü bir müderristi. Halife'nin saygısını kazanmıştı. Bir gün bütün yap-

tıklarının ün, mevki, nüfuz ve mal için olduğu kanısına vardı. Gerçeğin mutasavvıfların yaşantısında olduğuna inanmıştı. Ancak kendisi mevki, ün ve nüfuzdan vazgeçemiyordu. Kalbi bir yandan da tasavvuf yoluna girmek istiyordu. Neticede bu tereddütler içinde yemeden, içmeden kesildi. Zayıfladı. Doktorlar bile şaşırды. Nihayet bir gün her şeyi terkedip Bağdad'dan ayrıldı. Şurada burada on yıl dolaştı. Bir ara ısrar karşısında tedrise döndü ise de artık iyice mutasavvıf olan Gazzalî tekrar ölünceye kadar sessizliğe çekildi.

Gazzalî'nin şüpheden imana geçişi, din felsefesi açısından, taklidi yenme bakımından, samimiyeti yönünden ibret vericidir. Böylece imanda karar kılan ve manevî bir felsefe yapan Gazzalî yüze yakın eserleriyle de İslâma büyük hizmette bulunmuştur. Allah ondan razı olsun.

İBN BÂCCE

İbn Bâcce'nin tam adı Ebu Bekr Muhammed b. Yahya b. as-Saig'dir. Endülüs'te Saragossa (Saragosta) şehrinde doğduğu bilinmektedir. İsbiliyye, Gırnata ve Fas şehirlerinde faaliyet göstermiştir. H. 533 /M. 1138 yılında Fas'da ölmüştür. Kiskanana bazı kişilerin onu zehirleyerek öldürdüğü söylenir.

Başlıca eserleri: Risalet al-Veda, Kitab İttisal al-Akl bi'l-İnsan, Kitab Tedbir al-Mutevahhid, Kitab an-Nefs, Kitab İntisar al-Havî li'r-Razî, Kelâm fi'l-Gayet al-İnsaniyye, Kelâm fi'l-İsm va'l-Musemma, Kelâm fi'l-Burhan, Kelâm fi'l-İstekısat, Kitaban-Nefs.

İbn Bâcce rasyonist bir düşünürdü. Aristo ve Farabî'nin onun üzerinde etkileri vardır. Kur'an'daki akıl ve düşünceye dair âyetler üzerinde durmuştur. Ebû Nasr al-Feth b. Hakan, onu dinsizlik ve zındıklıkla suçlamıştır.

İbn Tufeyl (Ölm. H. 581 /M. 1185) ise Hayy b. Yakzan adlı eserinde İbn Bâcce'nin doğru görüşlü, akılcı ve seçkin bir düşünür olduğunu belirtmiştir.

İbn Bâcce, matematik, mantık, geometri ve tıp ilminde de yetkili idi. Siyasetle uğraştı ve Ebû Bekr Yahya b. Taşfin'e 20 yıl kadar vezirlik yaptığı da kaynaklarda zikredilmiştir.

İbn Ebî Useybia'nın yazdığına göre felsefeyi iyi bilen İbn Bâcce halktan çok zulüm görmüştür. Kur'an'ı ezberleyen İbn Bâcce musikiye de meraklı idi. Ud çalmasını bilirdi. Ona göre sağlam ve kesin bilgi ancak akılla kazanılır. Mutluluğa ulaşmanın yolu da akıldan geçer. Ahlâk da akıl ve iradeye bağlıdır. İnsan akıl sayesinde en aşağı maddeden en yüksek değer taşıyan ilâhî gerçeklere kadar her şeyi bilebilir. İbn Bâcce, al-Akl al-İnsânî, al-Akl al-Faal ve al-Akl al-Küllî'den söz etmiştir.

İbn Bâcce tasavvuf yolunu beğenmemiştir. Keşfî bilgilere iltifat etmemiştir. Bilgi elde etmenin aracı sadece akıldır demiştir.

İbn Bâcce, Tedbir al-Mutevahhid'de devleti bir seçkinler topluluğunun yönetmesini tasarlamıştır. Cumhuriyet yönetiminde herkes olgunluğa çalışmalı ve kanunlara uymalıdır. Böylece ideal bir toplum doğmuş olacaktır.

İbn Bâcce, ahlâkta münzevilikten söz ediyor. Ancak bu tasavvufî anlamdaki köşeye çekilme değildir. Kötülüklerden uzak durmak anlamındadır. Ona göre içgüdü ile yapılan hareketler ahlâkî değildir. Bir davranış hür irade sonucu olursa insanî ve ahlâkîdir.

İbn Bâcce, filozofun üstün ve ilâhî bir insan olduğunu söylemiştir. Ona göre filozof olan daima aklı olanı ve en iyi olanı yapar. Yapacağı işin amacını ve sonucunu düşünür. Örnek insan olmak ister. Bu da daima düşünmekle olur. Böylece filozof en üstün düşünceyi kazanır ve nazarî formlara ulaşır.

Sonuç olarak İbn Bâcce tasavvufa karşı, akılcı, ahlâkçı, ileri düşünceli, düşündüğünü açıkça söyleyen bir düşünürdür. Akılda ileri gitmesi onun bazı kimselerce suçlanması sonucunu doğurmuştur.

EBU'L-BEREKÂT AL-BAĞDADÎ

Ebu'l-Berekât'ın asıl adı Hibetullah'tır. Kendisi Evhadüzzaman ünvanıyla da anılır. Bağdad'da dünyaya gelmiştir. Ailesi Yahudi idi. Sonradan müslüman olmuştur. Abbasî Halifesi Müktefi Billâh'ın sevgisini kazanmıştır. Tıp ve felsefe tahsil etmiştir. Bir çok devlet büyüğünün hastalığını tedavi etmiştir. H. 547/M. 1166 yılında seksen yahut doksan yaşında olduğu halde ölmüştür.

En tanınmış eseri Kitab al-Muteber'dir. Daha başka eserleri de vardır. Tıbbâ dair eserlerinden Emin al-Ervah adlı kitabının adını bilmekteyiz. Kitab an-Nefs adında bir eseri de vardır.

Felsefî düşüncelerini Kitab al-Muteber'de açıklamıştır. Onu felsefede Aristo ve İbn Sina'dan daha üstün gören müslüman yazarlar olmuştur. Ebu'l-Berekât akılcı olmakla beraber Aristo ve İbn Sina'yı eleştirmiştir.

Ebu'l-Berekât, Kitâb al-Muteber'de mantık, tabiiyat ve ilâhiyat üzerinde çok durmuştur.

İbn Sina ilimleri amelî ve nazarî olarak ilkin ikiye ayırmıştır. Amelî ilimlere ahlâkı, tedbir-i menzil ilmini ve siyâseti katmıştır. Nazarî ilimlerin ise tabî ilimler, riyâzî ilimler ve ilâhî ilimler hölümü vardır. İbn Sina'ya göre nazarî ilimlerin amacı gerçektir. Amelî ilimlerin amacı ise hayırdır.

Ebu'l-Berekât al-Bağdadî ise ilkin üç bölüme ayırdığı ilimleri İbn Sina'dan farklı olarak sınıflandırmıştır:

1- Mevcut olanların ilmi. Bu bölüme fizik, metafizik, tıp ve ahlâk dahildir.

2- Zihnî münasebetleri olan sûretlerin ilmi. Buna Psikoloji de diyebiliriz.

3- Mantık ilmi. Bu, ilimlerin ilmidir.

Tabiiyatı ilgilendiren konularda Ebu'l-Berekât, Aristo ve İbn Sina'nın görüşlerini benimsememiştir. Ona göre mekân, ihata eden cismin bătınıdır. Başka bir deyimle mekân öyle bir fezadır ki onun yüzeyi yoktur. Mekân, doldurduğu cisim ile dolar. Cisimlik ortadan kalkınca mekân söz konusu olamaz. Kısacası Ebu'l-Berekât mekânı heyûlâ olarak kabul ediyor. Kindî ve İbn Sina ise mekânı heyûlâ olarak kabul etmez. Onlara göre mekân, ihata edenle ihata edilenin ufkî olarak birleştiği yüzeydir.

İbn Sina boşluk yoktur demekte idi. Ebu'l-Berekât'a göre ise halâ, yani boşluk vardır. Boşluk var olunca da onun uzunluğu, genişliği ve derinliği de var demektir. Ebu'l-Berekât boşluğu boyutları olan bir feza gibi kabul ediyor.

Ebu'l-Berekât, zaman konusunda Meşşailerin görüşüne uymuyor. Meşşailer zamanı hareketin sayısı olarak kabul etmişlerdir. Ebu'l-Berekât ise zamanı varlığın sayısı olarak kabul ediyor. Ona göre zaman bir kemiyettir, miktardır. Çünkü cüzleri sayılabilir ve takdir edilebilir. Zaman hem müteharrikenin, hem de sakin olanın miktarıdır. Sakin ve müteharrik olan şeyler varlıkta ortaklırlar.

Zamanı hareketin sayısı kabul edenler Tanrı'nın müteharrik olmadığını ve zamanda bulunmadığını

söylemişlerdir. Ebu'l-Berekât bu görüşe katılmamıştır. Zamanın dışında mevcût düşünmemiştir. Ona göre her var olanın varlığı zaman içindedir. Zamanda olmayan varlık tasavvur edilemez. Evveli olmayan bir evvel, sonu olmayan bir son düşünülmemiyeceği gibi zaman için zaman geçmeyen bir başlangıç da düşünülemez.

Düşünürümüz ruhların hadis olduğunu kabul ediyor.

Öldükten sonra ruhun bekasına inanıyor. Vahye dayanan cimanî dirilmeği imkân dışında görmüyor. Âhirette ruhların bedene iade edileceğini doğruluyor. Allah'ın vadini yerine getireceğini doğruluyor. İnsanların davranışlarından sorumlu olduğunu ve Âhirette hesap sorulacağını kabul ediyor.

Ebu'l-Berekât al-Bağdadî, ilâhiyat konularında Meşşâî filozofları tenkit etmekten çekinmemiştir. Ona göre Allah mübdî ve murid sıfatları ile âlemi yarattı. Bu yaratış başlangıçsız ve sonsuz olan ilâhî iradenin eseridir. Ancak Allah âlemi yaratmayı başlangıçsız yani kıdemde irâde eyledi. Zihin yapısı zaman ve mekânın kıdeminden şüphe etmez. Bunları yokluğunu tasavvur etmez.

Ebu'l-Berakât, olayların Allah'ın iradesi ile meydana geldiğini söylemiştir. Bir şeyin meydana çıkışı olay esnasında meydana gelen tam illetle olmaktadır. Ebu'l-Berakât'a göre olaylar meydana gelmeden önce taalluk ettikleri ilâhî ilimle aynı değildir. Allah zat itibariyle her şeyin sebebi olduğundan meydana gelen olayları anında ihdas eder.

İlk Muharrik, İbn Sina'ya göre cüz'iyatı bilmez. Ebu'l-Berakât'a göre Allah her şeyi bilir, cüz'iyatı da bilir. Ebu'l-Berakât'a göre iki türlü insan bilgisi vardır. Birisi öze yani esasa ait bilgidir. Bu tür bilgileri

duyularla doğrudan doğruya elde ederiz. Ötekisi araza ait bilgidir. Bu da bir şeyin var oluşunu işaret eden bilgidir. Meselâ: sesi veya rengi bilmek öze ait bilgidir. Birini sesi ile veya yazısı ile tanımak ise araza ait bilgidir. Ebu'l-Berekât, Allah'ın zatını hakkiyle bilmenin mümkün olmadığını söylüyor. Onu ancak arazî bilgi ile tanıdığımızı inanıyoruz. Çünkü biz onun özüne ulaşamayız. Onun özünü ve sıfatlarını hakkı ile kavrayamayız.

Ebu'l-Berakât, ruhların, meleklerin ve mufarekatın daha iyi tanınmasını mükâşefe ve müşahade ilmine havale ediyor.

Ona göre matematikte kesinlik vardır. Tabû ilimler daha az kesindir. İlahîyata ait konularda ise delilleri herkes aynı biçimde anlamamıştır. İlahî ilim sebeplerin ilmidir. Duyularla elde edilmezler. İlimlerin ilmidir.

Görülüyor ki Ebu'l-Berakât al-Bağdadî, Meşşailere ağır bir darbe vurmuştur. Aristo düşüncesini bir çok hususta tenkit etmiştir. Kendisinden zaman zaman bu yönü ile İbn Teymiye bahsetmiştir. İslâm düşüncesi tarihinde Ebu'l-Berakât, yeni fikirlerin sahibi olmuştur. Bu sebeple onu İslâm âleminde, Aristo derecesinde büyük düşünür kabul edenler görülmüştür. Düşünce itibarıyla Meşşailerden çok kelâmcılara yakındır. Ebu'l-Berakât, batıda H. S. Pines'in, Mısır'da Abdurrahman Bedevî'nin ve Türkiye'de Şerafettin Yalkaya'nın üzerinde çok durduğu bir düşünürdür. Ayrıca Dr. Mehmet Dağ, Ebu'l-Berakât üzerinde doktora tezi yapmıştır. İslâm âleminde filozof yetişmesi güçtür diyen bilginlere Ebu'l-Berakât'ın düşünceleri fülî bir cevaptır. Ayrıca Ebu'l-Berakât, Yunan düşüncesinin kopyacısı olmamıştır. Temelde İslâm'a bağlı kalarak felsefe yapmıştır. Yaptığı felsefede zamanına göre yenilikler de vardır.

İBN TUFEYL

Ebu Bekr Muhammed b. Abdulmelik b. Tufeyl batılılar tarafından Ebubacer diye anılır. Bir süre Gırnata'da kâtiplik yapmıştır. Daha sonra Muvahhidilerden Ebu Yakup Yusuf'un veziri ve doktoru olmuştur. H. 581 /M. 1185 yılında Merakeş'te ölmüştür. Riyaziye, tıp, felsefe ve şiirle meşgul olmuştur. Çeşitli eserleri olduğu söylenmektedir. Bu arada Risale Fi'n-Nefs adlı eserinden söz edilir. Ayrıca tıp konusunda İbn Rüşd'le karşılıklı yazışmaları olduğu kaydedilmektedir. Bize kadar ulaşmış olan Hayy b. Yakzan adlı eseri İslâm Felsefesi Tarihinde çok tanınmıştır.

Hayy'ın bir ıssız adada kendiliğinden dünyaya geldiği, ya da anasının denize bıraktığı bir sandığın ıssız adaya dalgalarla sürüklenmesiyle hayatını devam ettirdiği kaydedilmiştir. İbn Tufeyl'in sözü geçen eseri bir roman gibi yazılmıştır. Hayy'ın bu ıssız adada kendiliğinden var olduğu görüşünü İbn Tufeyl tercih etmiştir. Hayy, burada tek başına büyümüştür. Hiç bir eğitimden geçmemiştir. Bilgileri insanlardan değil, olayların akışı ve deneylerle öğrenmiştir. Esasen Hayy'ı bir ceylân emzirerek büyütülmüştür. Yürüyecek yaşa gelince ağaçların özlerini ve meyvelerini yiyerek yaşamağa devam etmiştir. Yapraklardan kendisine elbise yapmıştır. Böylece teknik bilgisini artırmıştır. Ceylân ihtiyarlayınca onun bakımını üzerine almıştır. Ceylân ölünce

de cesedi ruhun terkettiğini anlamıştır. Ayrıca aklını kullanarak ada içinde dolaşıp yeni besinler elde etmiştir. Zamanla akli bilgilerde de ileri gitmiş, olaylar arasında bağlar kurmağa çalışmıştır. Bir nedensellik ilkesinin olduğunu anlamıştır. Cisimlerin yer kapladıklarını ve hareket ettiklerini görmüştür. Daha sonra canlı varlıkların sonlu olduğunun bilincine varmıştır. Ve nihayet metafizik ve ilâhî düşüncelere dalmıştır. Sufî'lerin yaşadığı derûnî hayata nüfuz etmiştir. Benliğini eriterek Allah'ta yok olma yolunu tutmuştur. Şevk ve manevî zevk yoluyla sonsuz kurtuluşa yönelmiştir. Bu dünya sıkıntılarından kurtulup manevî hakikatlarda devamlı yaşamayı dilerken Apsal ile karşılaşmıştır.

Salamon ve Apsal öteki bir adada toplum içinde yaşayan iki arkadaştır. Gerek Salamon ve gerekse Apsal hakikatı bulmağa çalışmışlardır. Toplumun başkanı olan Salamon şeriatın zahirine önem vermiştir. Apsal ise tefekküre ve derunî bilgilere önem vermiştir. Ayrıca yalnızlığı sevmiştir. Neticede yalnız yaşamak üzere civarındaki ıssız adaya gitmiştir. Orada Hayy'la karşılaşmıştır. Ona konuşmayı öğretmiştir. Ayrıca Allah'ın dinini ve ibadet biçimlerini öğretmiştir. Hayy'da Apsal'a kendi düşüncelerini anlatmıştır. Böylece Hayy'ın düşünceleri ile şeriatın bildirdiklerinin aynı olduğu görülmüştür. Apsal'ın yüreği yanmış ve kalp gözü açılmıştır. Düşünce mahsulü ilmilerle naklî ilimlerin birbirini tutması onları sevindirmiştir. Neticede tam anlaşılan iki arkadaş olmuşlar. Hikmetle şeriatın, başka deyimle felsefî düşüncelerle şer'î ilimlerin aynı gerçeği ifade ettiğini görmek onları son derece hoşnut etmiştir. Beraberce Salamon'an bulunduğu adaya gitmeğe karar vermişlerdir. Gittikleri adada halka ilâhî hakikatları belirten düşünceleri anlatmağa başlamışlardır. Hayy bu düşünceleri anlattıkça halk memnun kalmamıştır.

Felsefî ve manevî düşüncelerdeki incelikleri kavrayamamıştır. Neticede Hayy onları daha çok gerçeğe ulaştırmak yolundaki gayretlerinin çıkmaza girdiğini, yarıdan çok zarar verdiğini görmüştür. Halkın hava ve hevesten, alıştığı törelerden sıyrılmadığını görmekle üzülmüştür. Ve neticede arkadaşı Apsal ile öteki ıssız adaya dönmüşlerdir.

Bu olaydan çıkan sonuç şudur: Peygamberler şeriatın zahirine verdikleri önemlerde haklıdır. Kültürsüz halk gerçekleri kolay kolay anlayamaz. Onlar dinin zahirine önem vermelidirler. Mânevî hakikatların özünü anlamağa herkesin gücü yetmez. Sezgi, işrak ve felsefe yoluyla ilâhî gerçekleri anlamak her insanın işi değildir. Hayy ve Apsal ıssız adada ölünceye kadar tefekküre dalarak ve ibadet ederek zamanlarını değerlendirmişlerdir.

İbn Tufeyl, bu eseriyle insanın şeriat gelmese de aklı ile gerçekleri bulabileceğini ve ilâhî sırlara dala bileceğini anlatmak istemiştir. Ona göre şeriat ve akıl aynı ilâhî hakikattandır. Şeriatın akla aykırı olduğunu sananlar tevilin kurallarını bilmeyenlerdir. Riyazat, züht ve tasavvuf yolu aklın maddî kayıtlardan kurtulmasıyla mümkündür. Zahirle batın arasındaki anlaşmazlık batında değil, görünüştedir. Her insanın bânîni görmeğe gücü yetmez. Böylece İbn Tufeyl dinle felsefeyi uzlaştırmak istemiştir.

İbn Tufeyl'in görüşleri işrakiye felsefesine daha çok uygundur. Kendisi İbn Bacce'nin, İbn Rüşd'ün, Gazzalî'nin, İbn Sina ve Farabî'nin bazı eserlerini okumuştur. Bu filozoflar hakkında fikir yürütmeyi ihmal etmemiştir. Meselâ: Farabî ve Gazzalî'yi eleştirmiştir.

İbn Tufeyl, pek açık olmamakla beraber âlemin kıdemine inanmıştır. Ancak âlem Allah'tan zat itibariyle sonradır. Zaman itibariyle sonra değildir. Bu, şuna

benzer: İnsan eline bir sopa alıp hareket ettirirse, el zat itibariyle sopadan önce hareket eder. Ama zaman itibariyle bir sonralık yoktur. Aksine hareketin başlaması beraberdir. Allah'ın âlemin nedeni olduğu açıktır. Allah zamansız olarak âlemi var etmiştir. Allah cisim değildir. Her hareketin bir muhariki vardır. Âlemin muharriki de Allah'tır. Allah her şeyi bilir ve O'nun gücü her şeye yeter.

Ruh, cisim değildir. Ruhun yok olması düşünülemez. Ruh bu dünyada iken şu üç dereceden birine sahip olabilir: 1- Ruh Tanrısını bilir, idrak eder. Sonra isyanla bu idrakini unuttur. Bu tip ruhlar cesed öldükten sonra sonsuz elem çeker. 2- Bazı ruhlar ölmeden önce hem Tanrıları bilirler, hem de bütün güçleri ile ona lâayık olmaya çalışırlar. Düşüncelerini onun güzelliğı ve yüceliğı hususunda geliştirirler. Âdeta onu müşahede derecesine yücelirler. Bu tip ruhlar bedenden ayrıldıktan sonra sonsuz mutluluğı kavuşurlar. 3- Üçüncü tip ruhlar bedenden ayrılmadan önce Tanrı'yı hiç tanımazlar. Bunların sonu hayvanların sonu gibi olur. Bu ruhların, bedenden ayrıldıktan sonra hiç bir iştiyakları olmaz. Bütün güçlerini kaybederler. Bu güçleri kaybettikleri için elem de duymazlar.

İbn Tufeyl'in sözü geçen Hayy b. Yakzan adlı eseri Batılıların dikkatlerini çekmiştir. Bu nedenle Hayy b. Yakzan, Lâtincede çevirilmiştir. Moise de Narbonne bu eserin güçlü bir açıklamasını yapmıştır. Lâtincesi ve Arapçası 1671 tarihinde Oxford'da yayımlanmıştır. Daha sonra Lâtinçe metin İngilizceye de çevirilmiştir. Hayy b. Yakzan'ın Hollanda diline, Almanca'ya, Fransızca'ya çevirildiğini de müşahede etmekteyiz. Ayrıca Babanzade Reşit tarafından Türkçe'ye de tercüme edilmiştir.

İbn Tufeyl'in aklî düşünce ile dinin aynı gerçeği gösterdiğini bir roman biçiminde anlatışı İslâm Felsefesi için üzerinde durulmağa değer bir görüştür. İnsanın bütün özelliklerini Tanrı'nın yarattığını gözler önüne sermesi açısından da onun felsefî çözümleri dikkati çekicidir. Bu arada aklın ilâhî gerçekleri bulma yolunu gösterdiğini dile getirmesi, din ve düşüncenin uzlaşması açısından kayda değer bir görüştür.

SUHREVERDÎ

Şihab ad-Din Ebu'l-Fütuh Yahya b. Habeş b. Emirek as-Suhreverdî, H. 549 /M. 1155 de Suhreverdde doğdu. Bu düşünürü hicrî 632 de ölen mutasavvıf Ebu Hafs Ömer as-Suhreverdî ile karıştırmamak lâzımdır.

Burada söz konusu olan düşünür Suhreverdî, öldürüldüğü için Suhreverdî al-Maktul diye de anılır. Suhreverdî, Şeyh Mecd ad-Dîn al-Cilî'den felsefe ve fıkıh tahsil etti. Genç yaşta felsefe, kelâm, fıkıh, usul-i fıkıh öğrendi. Azerbaycan tarafından İran'a gitti. Anadolu dolaylarında da dolaştıktan sonra Suriye'deki Halep şehrinde yerleşti. Salâh ad-Din al-Eyyubî'nin oğlu Zâhir'in yönettiği Halep'te Suhreverdî'nin rahatı iyi idi. Zâhir onu seviyordu. Ancak Suhreverdî bazı düşüncelerinden dolayı Salah ad-Din Eyyubî'ye şikâyet edildi. Bunun üzerine o da oğlu Zâhir'e haber yollayarak Suhreverdî'yi öldürtmesini istedi. Neticede H. 587 /M. 1191 yılında Suhreverdî öldürüldü. Bir rivayete göre, riyazete düşkün olan Suhreverdî, asılmak suretiyle değil, açlığa mahkûm edilerek öldürülmeyi istedi. Bu dileği de kabul edildi. Günlerce aç kaldıktan sonra öldü.

Suhreverdî'nin bazı eserleri şunlardır: Hikmet al-İşrak, Kitab at-Telvihât al-Levhiyye va'l-Arşîyye, Kitab al-Mukavemât, Kitab al-Maşarî' va'l-Mutarâhât, Heyâkil an-Nur, Kitab al-Lemehat fi'l-Hakaik, al-El-

vah al-İmadiyye, Kıssat al-Gurbet al-Gaybiyye, Par-tavname, Risale-i Safir-i Simurg, Bustan al-Kulûb, Avâz-i Parr-i Cebrâil ve İ'tikâd al-Hukemâ.

Suhreverdi, İslâm'da İşrakiye felsefesinin baş temsilcisidir. Bu felsefe, İslâmî bir karakter arz etmekle beraber ışık ve karanlığı zıt iki temel esas alan Zerdüş-t dininin etkisinde kalmıştır. Upanişad'larda anlatılan Hint düşüncesinin mistik anlayışı da İşrakiye okulun-da görülmektedir. Ayrıca Hermetizmin ve Yenief-la-tunculuğun da bu eklektik felsefenin doğmasında et-kileri vardır. Ancak Suhreverdi, müslüman olduğu için görüşlerini genellikle âyetlere dayandırmaya çalışmıştır.

Zerdüş-t dininde birbirine düşman ve bağımsız olan ışık ve karanlık, İşarkiye felsefesinde aynı durumda değildirler. Aksine bunlar birbirlerine meylederler. Ka-ranlığın ışığa karşı sevgisi vardır. Karanlık Nura (ışığa) yaklaştıkça karanlığından kaybeder.

Kuşkusuz İşrakiye felsefesi, geniş ölçüde tasav-vufî düşüncelerle doludur. İslâm mutasavvıflarından Bayezid Bistâmî (Ölm. H. 261 /M. 874), Mansur Hal-lac (Ölm. H. 309 /M. 992), Zu'n-Nun al-Mısırî (Ölm. H. 245 /M. 859) ve Ebû Sehl at-Tusterî (Ölm. H. 283 /M. 896) Suhreverdi'den çok önce kalp temizliği ve manevî arınma yolunu çizmişlerdi.

Özellikle Gazzalî (Ölm. 505 /M. 1111)'nin Suhre-verdi'ye etki yaptığı bir gerçektir. Gazzalî'nin Mişkat al-Envar ve ar-Risalet al-Ledunniye adlı eserlerinde ta-savvufta ileri derecelere vardığı görülmektedir. Suhre-verdi de Risalet at-Tayr, Munis al-Uşşak ve Asvat-ı Ecnihat-ı Cebrail'de tasavvufî düşüncelere ve kalp temizliğine daha önceki büyük mutasavvıflar gibi çok önem vermiştir.

Suhreverdî, Yüce Tanrı'dan söz ederken zatında değişiklik olmayacağını, hiç bir varlığa muhtaç bulunmadığını, her şeyin ondan olduğunu açıklıyor. O, Yüce Tanrı'nın Nurların Nuru olduğunu söylüyor. Özellikle Hikmet al-İşrak adlı eserinde İşrakiye felsefesini açıklıyor. Bu eserde Peripatetisien okulun bazı görüşlerini eleştirdikten sonra mantığa, Eflâtun ve Meşşâilerin bazı görüşlerine yer veriyor. Ayrıca Nurdan (ışıktan), varlık ilminden, meleklerden, tabiattan, psikolojiden, Âhîret ve Mânevî birlikten söz etmiştir. Kendi felsefesi genellikle sezgici ve mistik olduğu için akılcı Aristo'nun bazı görüşlerine karşı olmuştur.

Suhreverdî, insanın keşf ve zevk yoluyla Nurların Nuruna yani Yüce Allah'a kavuşacağını söylemiştir. Ayrıca yüreğini arıtan kimsenin Yüce Tanrı'yı göreceğine inanmıştır. Bilindiği gibi Eş'arî, Yüce Allah'ın ancak Âhîret'te görülebileceğini açıklamıştır. Mu'tezile ise hiç bir suretle görülmeceğini iddia etmiştir.

Suhreverdî'ye göre Allah, Nurların Nuru olup ışıklar ondan coşup gelmiştir. Bu ışık manevî bir ışıktır. Ancak her şeyden daha açıktır. Sözcüklerle açıklanamaz. Onun yokluğu karanlıktır. Karanlık hiç bir şey yok demektir. Bütün gerçek varlıklar karanlığın ve ışığın derecelerinden ibarettir. Suhreverdî, mutlak Kâdir Varlığı sonsuz ve sınırsız ilâhî cevher yani ışıkların ışığı (Nur al-Envar) diye adlandırıyor. Karanlık ve ışıktan ibaret olan ve binlerce âlemi kaplıyan evren, ilâhî ışığın dağılışına göre yer almıştır. Madde ışıksızdır ve karanlıktır. İde (ilk asıl), insan ruhu, yıldızlar ışıklarını Nurların Nuru'ndan alırlar.

İşrakiye felsefesinde her şey Nurların Nurundan gelmektedir. İnsan kişisel çabalarıyla Nurların Nuruna yükselir. Bunda insanın izleyeceği yol akıl dışı

yoldur. Yani sezgi yoludur. Keşf ve sezgi yolu ilâhî gerçeklere erişimete tek yoldur. Keşf ve sezgi yolu ile gerçeklere ulaşanlar, nefislerini iyice eğitmiş, gönlü arınmış kimselerdir.

Suhreverdî, Vâcib ve Mümkün'in tanımından başlayarak, nedensellik ilkesini dile getirerek ve hareketin varlığından söz ederek Allah'ın varlığını isbatlamıştır. Ayrıca nefs-i natıkanın varlığının da Allah'ın varlığına delil olacağını belirtmiştir. Bu husustaki düşüncesi Descartes'ın isbat tarzını hatırlatmaktadır.

Peygamberlik sorununda İslâm'a uygun görüşlerini açıklayan Suhreverdî, Tanrı elçilerini tasdik etmiştir. Peygamberlerin yaratılıştan bazı nitelikler taşıdıklarını ve Yüce Allah tarafından görevlendirildiklerini açıklamıştır. Bu görev Allah vergisidir. Kişisel çabalarla ulaşılacak bir makam değildir. Peygamberlerin görevlerinin insanların çekişmelerini önlemek ve ibadet yollarını belirtmek olduğunu açıklamıştır. Suhreverdî mucizeyi, vahyi ve Tanrı elçilerinin üstün ah-lâklarını tasdik etmiştir. Hz. Muhammed'e ve İslâmîyet'in en uygun din olduğunu inanmıştır.

Ancak Suhreverdî, âlemin varlığı konusunda İslâmî inançlara aykırı düşen görüşler beyan etmiştir. Ona göre âlem, Allah'tan başka şeylerden ibarettir. Âleme dahil olan akıllar, felekler ve ideler kadimdirler. Hareket ve zaman da kadimdir. Kısacası âlem kadimdir. Ona göre bir B cisminin varlığı A sebebine bağlı ise A var olduğu zaman B cismi de vardır. Âlemin var olma sebebi Allah'a bağlıdır. Allah öncesizdir. Âlem, Allah'tan ışıkların güneşten çıkışı gibi sudur etmiştir.

İnsanın ruhu cisim değildir. Ruha, nefs-i nâtıka da denebilir. Ruh, nuranî bir cevherdir. Bedenin ölümden sonra sonsuz âleme göçer. Maddenin bağın-

dan kurtulmuş olup her bakımdan arınmış ruhlar Allah'ın yakınlarında güzel nimetlere sahip olurlar. Nur deryalarına dalıp sonsuz mutluluğa kavuşurlar. Bu dereceye ulaşmak için uykuyu ve yiyeceği azaltıp her şeyde Allah'a yönelmek gerekir. Böylece ruh, kutsal âleme gitmek imkânını kazanır.

Suhreverdî, akıl konusunda Muşşaiyyun'un etkisinde kalmıştır. sl-Akl al-Heyulânî, al-Akl bi'l-Meleke, al-Akl bi'l-Fiil, al-Akl al-Müstefad ve al-Akl al-Faal'dan söz etmiştir.

Manevî derecelerde ilâhî hakîmlere en yüksek makamı vermiştir. Bunlar hem akılcı felsefeyi ve hem de ilâhî bilgileri bilirler. Pythagoras'ı, Eflâtun'u ve kendisini ilâhî hakîmlerden saymıştır. Keşfî bilgilere önem verip akıldan yüz çevirenler arasında Hallac, at-Tusterî ve Bistamî'ye zikretmiştir. Akılcı felsefeyi benimseyip keşfî bilgilere yabancı kalanlara örnek olarak da Aristo, Farabî ve İbn Sinâ'yı vermiştir.

Sonuç olarak Suhreverdî, geniş ölçüde tasavvufun etkisinde kalan eklektik bir felsefî sistem kurmuştur. Bu felsefeye biz İshrakiye felsefesi diyoruz. Bu felsefenin baş amacı kalp temizliği ile ilâhî gerçeklere ve manevî zevklere ulaşmayı sağlamaktır.

İBN RÜŞD

Ebu'l Velid Muhammed b. Ahmed diye de anılan İbn Rüşd H. 520 /M. 1126 yılında Kurtuba'da doğdu. Endüslüs'te yetişen en büyük düşünürlerden birisidir. Felsefe, tıp, edebiyat ve fıkıh ilimlerinde çok güçlü yetiştirdi. Ayrıca zamanında geçerli olan öteki ilimlerle de meşgul oldu. Hocaları arasında Ebu Kâsım b. Başkuval, Ebu Mervan b. Masarra, Ebu Bekr b. Sem'un, Ebu Cafer b. Abd al-Aziz vardır. Ayrıca Ebu Merven b. b. Carbul'dan tıp, Ebu Muhammet b. Rızk'tan fıkıh, Ali Ebu Cafer Harun'dan matematik ve tıp öğrendi. Felsefi ilimleri öğrenmekte de bu zattan çok yararlandı. Ancak bu konuda İbn Rüşd üzerinde İbn Bâcce'nin etkisi olduğu da söylenir.

İbn Rüşd, Muvahhidî hükümdarların Endülüs tahtlarına hakim olduğu devirlerde çok isim yapmıştır. İbn Rüşd, filozof İbn Tufeyl tarafından hükümdar Ebu Yakub Yusuf'a takdim edilmiştir. Bu hükümdar Yunan felsefesinden haberdar olduğu için evrenin kırdemi hakkında İbn Rüşd'le sohbet etmiştir. İbn Rüşd'ten, felsefedeki derin bilgisini görerek, Aristo'nun eserlerini şerhetmesini istemiştir.

Ebu Yakub Yusuf öldükten sonra yerine Ebu Yusuf Yakub geçmiştir. Daha önce Kurtuba'da kadıların kadısı olan İbn Rüşd'e bu hükümdar da saygı göstermiştir. Ancak bir süre sonra İbn Rüşd bazı görüşlerin-

den dolayı halkın ağır eleştirilerine uğrı adı. Hükümdar ister istemez onu M. 1194/1195 yıllarında Kurtuba civarındaki Lucena kasabasına sürgün etti. Talebeleri ve halk ondan yüz çevirdiler. Hayatının sonuna doğru hükümdar tarafından bağışlandığı söylenir. Son yıllarını yalnızlık içinde geçirdiği rivayet edilir. H. 595/M. 1198 yılında Fas'ın merkezi olan Merakeş'te ölmüştür.

Eserleri:

Bidayet al-Müctebid ve Nihayet al-Muktesid, Fas'ı al-Makal, al-Keşf An Menahic al-Edille fi Akaid al-Mille, Makale fi Enne Ma Ya'tekiduhu'l-Meşsaune ve Ma Ya'tekidihu'l-Mutekellimune fi Keyfiyet Vucud al-Alem Mutekaribun fi'l-Mana, Şerh Akîdet al-Mehdî, ad-Daruriyyu fi'l-Mantık, Makkalat Şitta fi'l-Kıyas, Makal An Hareket al-Cism as-Semavî, Mesele fi'z-Zaman, Kelâm ala'l-Muharrik al-Evvel, Tehafut at-Tehafut, Makale fi'l-Akl, Mesail fi'l-Hikme, Mesele fi Enne'llahe Ya'lemu'l-Cuziyyat, Kitab al-Kulliyat.

İbn Rüşd'ün bu saydıklarımızın dışında da eserleri vardır. Ayrıca Aristo'nun Arapça'ya çevirilmiş bütün eserlerini şerhetmiştir. Bundan başka öteki bazı Yunan bilginlerinin eserlerinden de şerhler yapmıştır. Farabî ve İbn Sina'ya cevap olarak yazılmış kitapları da vardır.

İbn Rüşd'ün Milâdî Onüçüncü Yüzyıl boyunca Batı âlemine geniş ölçüde etkisi ve Batıda hür düşüncenin doğmasında rolü olmuştur. Birçok eserleri Lâtinceye çevirilmiştir. Aristo'nun batılılarca tanınmasına ilk olarak İbn Rüşd öncülük etmiştir.

İbn Rüşd, özellikle felsefe ile dini uzlaştırmağa çalışmıştır. Bunun için de zaman zaman nassı te'vil etme yoluna gitmiştir Ona göre felsefe varlıklar hakkında düşünmek ve bu varlıkların bir var edicinin varlığı

ğına delil olduğunu araştırmaktır. Şeriat da aynı şeyi gerekli bulur. Nitekim A'raf suresinin 184. âyetinde, Haşr suresinin 2. âyetinde, Nahl suresinin 125. âyetinde insanlar düşünmeğe çağırılmıştır. Bu gibi âyetlerde akıl ve şeriat birleşmiş, düşüncenin önemi belirtilmiş ve insanlara bazı hikmetler gösterilmiştir. Kur'an bize düşünceyi salık verdiğine göre birçok olayın nedenlerini bulmak için aklımızı kullanmalıyız. Aklımızı kullandıkça da düşünürüz. Düşünce de bir çeşit felsefe yapmak demektir.

Gerçekte felsefî ilim dine, din de felsefeye uygundur. Nasların zahiri ve batını vardır. Bazan zahirler arasında çelişki olduğunu sananlar olabilir. Gerçekte Kur'an'da çelişki olamaz. Bize te'vil yolu daima açıktır. Genellikle okumamış kimseler nasların zahirine önem verirler. Onların kolayca ikna edilmeleri için muhkem âyetler indirilmiştir. Herkes nasların gerçeğini idrak edemez. Bunu ancak din ilminde ve felsefede ileri gidenler bilebilir.

İnsanların bir bölümü te'vili hiç kabul etmez. Bir bölümü az çok bilgindir ve tartışma kurallarına uygun olarak te'vili kabul eder. Üçüncü bir bölümü ise gerçek te'vil ehliendir. Bunlar aklî delillere çok önem verirler. İbn Rüşd'e göre gerçeklere ulaşmak için te'vil şarttır. İyi felsefeciler te'vil yolunu tutarlar. Fıkıhçılar te'vile taraftar olmadıklarından kolay kolay anlaşmazlar ve mezheplere ayrılırlar. İlimde ileri gidenler yaptıkları te'vili kültürsüz kimselere açıklamalıdır. Gazzalî bile Allah, Peygamber ve Âhîret hayatı dışındaki hususların dinde te'vil edilebileceğini kabul etmiştir.

Din adamları halk için şeriatın zahirini muhafaza etmelidir. Te'vil kültürsüzlere açıklanırsa onlara za-

rarlı olabilir. Kültürsüzler şeriatın zahirine tutunurlar. Felsefeciler şeriatın batını manalarını anlarlar, dindeki birliği tesbit ederler ve firkalara ayrılmayı reddederler.

İbn Rüşd, kelâmcılara ve Gazzalî'ye hücum etmiştir. Onların gereksiz tartışmalara giriştiğini iddia etmiştir.

İbn Rüşd'e göre beş türlü nefis vardır: Nebatî nefis, hassase, mütehayyile, natıka, nuzuiyye.

Nebatî nefis gaziye, namiye, müvellide güçlerine sahiptir. Başka bir deyimle bu nefis, bitkileri tamamlar, beslenmeyi, büyümeyi ve neslin devamını sağlar.

Hassase dediğimiz nefis hayvanlarda bulunur ve duyularla bir şeyi algılamaktan ibarettir. Örneğin göz görmek içindir. Kulak işitmek içindir. Deri dokunma duyusunun aracıdır. Dil tatma duyusunu sağlar. Burun koklamak içindir.

Mütehayyile dediğimiz nefis, elde ettiğimiz duyular kaybolduktan sonra onları hayal gücü ile canlı tutabilir. Uykuda görülen rüyalar gibi.

Natıka dediğimiz nefis heyûladan (maddeden) tecerrüd etmiş manaları idrak eder ve insanda bulunur.

Nuzuiye dediğimiz nefis öyle bir güçtür ki bir canlı onunla hoş olan şeye meyleder, sıkıntı veren şeyden kaçınır. Örneğin bu meyil zevk veriyorsa şevk doğurur. Eğer bu meyil intikam uyandırıyorsa öfeklendirir. Bu nefis hem insanda, hem hayvanda bulunur.

İbn Rüşd, Allah'ın varlığını ihtira, inayet ve hareket delili ile ispatlamağa çalışmıştır.

Yüce Allah, bir çok nesneyi ihtira etmiştir, icat etmiştir. Daha açık bir deyimle var etmiştir. Hayvanlar, nebatlar ve cansız cisimler bunlara örnektir. Canlı

varlıkların oluşu kendiliğinden olamaz. Hayatın ve nesnelere bir muhterri yani icat edeni vardır. Mantık ilkesi olarak da her eserin bir muhterri vardır. Evren de bir eser gibidir. O halde onun da bir muhterri yani yaratıcısı vardır. Bu da Yüce Allah'tır.

Bu dünyada var olan her şey insan tabiatına uygundur. İnsan yaşantısına uygun olan bu düzen bir rastlantı sonucu olamaz. O halde her şeyi insana uygun olarak düzenleyen irade sahibi bir varlık vardır. Bu da Yüce Allah'tır. İnyet delilinin hakikati budur. Kur'an'da hem inayet deliline, hem ihtira deliline işaret eden bir çok âyet vardır.

İbn Rüşd, Aristo gibi hareketten söz ederek de Tanrı'nın varlığını ispatlamıştır. Hareket sabit değil, değişkendir. Hareketin başlamasına bir neden düşünebiliriz. Her hareket için bir neden düşündüğümüzde bir İlk Muharrikte durmak zorunluluğu doğar. Bu İlk Muharrik de kendinde değişiklik olmayan Tanrı'dır.

Kelâmcılara göre sebep ve eser arasındaki ilişki Allah'ın âdetinden ibarettir. Olaylar arasındaki sebepler zinciri Tanrı tarafından zorunlu bir şekilde yaratılmıştır. İbn Rüşd, bu görüşe karşı çıkar. Bilimsel nedenselliği kabul eder. Allah ezeli sebeptir. İlmin temeli tekvinîdir. Âlemde fiilen ezeli değişme ve oluş vardır. Âlem heyulâ ve suretten mürekkeptir. Yokluktan varlık çıkmaz ve varlıktan sonra yokluk yoktur. Hâdis olan her şey kuvveden fiile geçmiştir. Bütün varlıklarda mertebeler dizisi hakimdir. Varlıkların bazıları diğerlerinden daha üstün derecededir. Ezeli olan evren düzeni içinde bir değişme olduğundan ezeli bir hareketin var olması da akla uygundur. Bu hareket de bir İlk Muharrike muhtaçtır. Âlem hareketini hareketli olmayan bir ilk varlıktan alır. Eğer âlem hâdis olsaydı,

her hâdis için bir sebep aranacağından saçmalıklar içinde kalırdı. İlk Muharrik daimî hareketi ve âlemin düzenini icat ettiği için âlemin saniidir. Yani mucidir. Âleme muharrik akıllar aracılığı ile etki yapar.

İbn Rüşd, İlk Muharrikle Allah'ı kassetmiştir. Akıl, âkil ve makûl ilâhî zatla birleşir. Onda Vahdet vardır. Varlık ve vahdet zata eklenmiş değildir. Onlar yalnız zihinde vardılar.

İbn Rüşd'e göre Allah'ın cüz'ileri ve küllîleri bilip bilmiyeceği tartışılmaz. Çünkü ilâhî zat, bunlardan münezzehtir. İlâhî ilim âlemde bulunur ve onu kuşatır. Allah âlemin başladığı varlıktır. Her şeyin ilk suretidir ve amacıdır. Âlemin nizamını ezeli bir surette icat edendir. Bütün zatların birleştiği varlıktır. Onun bilmesi insanların bilmesi cinsinden değildir.

İbn Rüşd'e göre âlem kadimdir. Ancak Kur'an'da yaratmadan da söz edilir. Meselâ yer ve göklerin altı günde yaratıldığı bildirilir. Yaratmadan kültürsüz kimseleri ikna için bahsedilmiştir. İlâhî gerçekler halka ancak bu tarzda açıklanabilir. Âyetlerin iç manalarını ilimde ileri gidenler bilirler. Bazı âyetlerin yaratmayı açıklamayı için değil, halk içindir.

İbn Rüşd, Peygamberleri kabul eder. Peygamberlerin getirdikleri vahiy, aklın ilmilerini tamamlar. Aklın âciz kaldığı hususları peygamberlere inen vahiylerden öğreniriz. Ona göre her peygamber hakimdir, filozoftur. Peygamberlik iddiasında bulunan kimselerin mucizesi şarttır. Peygamberler daha önce yapılmayan bir şeyi, olayların tabiatı içinde ilmimizle çözemeyeceğimiz bir surette yapan zatlardır. İlimde ve amelde mucize peygamberliğin sıfatlarındandır. İbn Rüşd'e göre âdetleri ve taibat kanunlarını değiştirmek mucize olamaz. Çünkü bunu büyücüler de yapmaktadır. Mucize insana

faal akıldan gelen bilgiler alanında olur. İnsan Peygamberlerin getirdiği vahiy sayesinde kötülöklere ve iyiliklere ulaştıracak yolları öğrenir. Ona göre kutsal kitaplarda yazılı olan mucizeler halkın iman etmesini sağlamıştır. İbn Rüşd'e göre berranî ve ehli olmak üzere iki türlü mucize vardır. Berranî mucizeler bazı yönden halka yararlı ve onları ikna edici ise de havas için delil olamaz. Bu mucizede karışıklıklar olabilir. Ehli mucize hem halkı, hem havvassı ikna edicidir. Sağlamdır. Şeriatın bildirilmesi ve vahya dayanarak gayb âleminin anlatılması peygamberlerin sahip olduğu ehli mucizelerdir. Berranî mucizeler hissî mucizelerdir.

Vahiy, Peygambere lâfızsız olarak verilebilir. Bu durumda sadece mana söz konusudur. Manalar lâfızlarla anlatılarak verilebilir. Bu bir nevi konuşma ile olur. Bir de melek aracılığı ile vahiy yollanabilir. İbn Rüşd, bilginlerin Peygamberlerin varisi olduğu görüşüne dayanarak onların burhanlar vasıtasıyla ilâhî sözleri dile getirebileceğini kaydetmiştir.

İbn Rüşd'ün Âhret hakkındaki düşünceleri açık ve tutarlı değildir. Ancak öldükten sonra bir hayatın olduğunu kabul etmektedir. Bu hayat sonsuzdur. Sevap ve cezanın olduğunu bazı yazılarında doğruluyor. Ancak Aristo'nun etkisiyle yazdığı bazı ifadelerinde ise Âhretteki ferdî hayatı ve öteki dünyayı inkâr eder görünüyor. İman sahasında öteki dünyayı kabul ediyor ve ona inanıyor. İlim sahasında onu isbat edemiyor. İnkâr eder görünüyor. Bu durumda sevap ve cezayı bu dünyada görüyor. Cismanî haşrı da normal mü'min gibi anlamıyor. Ancak Âhret hayatını kabul eden ifadeleri daha çok benismediği anlaşılıyor. Vahiy açıkça kabul ediyor. Sorunları vahya dayandırmak istiyor.

İbn Rüşd, kaza ve kader konusuna da değinmiştir. Bu konuda ne Cebriye'nin, ne de Mu'tezile'nin yolunu beğenmez. Ona göre biz Allah'ın doğuştan verdiği güçlerle zıt fiilleri işlemeğe muktedir oluruz. Ancak bu fiilleri işlemek Allah'ın dışardan hazırladığı sebeplerden birini iktisap etmekle mümkündür. Demek ki bir fiil bir yandan kendi gücümüzle, öte yandan hariçte var edilmiş olan sebeplerden birini seçmekle mümkündür. Böylece yaptığımız fiillerin oluşu hem irademizle, hem de hariçteki sebebe uygun olarak tamamlanmış olur. Hariçteki sebep Allah'ın takdiri diye yorumlanabilir. Yüce Allah bizim dışımızda olumlu veya olumsuz bir şeyin iki veçhesini imkân dahilinde kılmıştır. Bunlardan birini seçip kazanmak bizim sorumluluğumuz altındadır.

İbn Rüşd, Farabî ve İbn Bâcce'ye uygun olarak devlet idaresinde faziletli bir yönetemi seçmektedir. Kendisi Cumhuriyet taraftarıdır. İlk Dört Halife devrinde İslâm'da idarenin Cumhuriyete dayandığını bilmektedir. İbn Rüşd, siyasette faziletli bir yönetim tasarlamaktadır. Böyle bir Cumhuriyetin yöneticileri kendini eğitmiş felsefeciler ve bilginler olmalıdır. O zaman toplumda aşırılıklar olmaz. Çünkü hrekes görevini bilir ve yardımlaşır. Yöntemin temeli adâlet olur. İbn Rüşd, kadınları da savunmuştur. Sanat alanında kadınların erkeklerden daha kabiliyetli olduğunu söylemiştir. Ahlâkta Kur'an'a uygun olarak ve ayrıca Aristo'nun etkisinde kalarak itidali salık vermiştir.

Görülüyor ki İbn Rüşd felsefesi, geniş ölçüde Aristo'nun etkisi altındadır. Özellikle âlemin kîdemi sorusunda bu etki açıkça görülür. İbn Rüşd, Meşşâiye felsefesinde en büyük düşünürlerden biri olmuş ve bilimsel yöntemi benimsemiştir. Hür düşüncesinin doğma-

sında rolü büyük olmuştur. Onun eserleri Batı âlemini çok etkilemiş ve kilise taassubunu yıkmakta etkili olmuştur. Ancak İslâm İlâhiyatı açısından İbn Rüşd felsefesinde bunalımlar çoktur. İbn Rüşd'ün dinle felsefeyi uzlaştırmada başarı sağladığı söylenemez. İslâm İlâhiyatı her şeyi Allah'ın yoktan yarattığını kabul eder. İbn Rüşd ise en büyük hatayı âlemin kıdemi sorununda yapmıştır. Bu konu dışında yaptığı tevil-lerde her zaman gerçeği ifade ettiği de söylenemez.

MUHYİDDİN İBN UL-ARABÎ

Muhyiddin İbn ul-Arabî, 1165 yılında Endülüs'ün Mürsiye şehrinde doğdu. Bu tarih hicrî olarak 560 yılına rastlar. Hicrî 638, Milâdî 1240 yılında Şam'da ölmüştür.

İbn ul-Arabî'nin ailesi oldukça kültürlü idi. Dayısı Yahya b. Yagan, Tlemsen'de melik idi. Babası Ali b. Muhammed de devrin sultanının dostu idi. Babası aynı zamanda filozof İbn Rüşd ile de iyi görüşüyordu. Aile olarak dindar ve zahid idiler. Ebu Muslim Havlanî adındaki başka bir dayısı dinde hatırı sayılır önder kişilerdendi. Amcası Abdullah b. Muhammed mutasavvıftı.

İbnu'l-Arabî'nin, ailesinin kültüründen küçük yaştan itibaren etkilendiği anlaşılmaktadır. Gezmeyi seven bir insandı. Endülüs'ten başka Fas, Tunus, Mısır, Hicaz, Suriye, Irak ve Anadolu'da epeyce dolaştı. İspanya dışındaki seyahatlarına 28 yaşından sonra başladı. 1193-1199 yıllarında Mağrib civarında dolaşmıştır. 1200-1205 yıllarında Mekke'yi bir kaç kez ziyaret etmiştir. 1205-1240 yıllarında Anadolu ve Suriye dolaylarında çok seyahat etmiş, son yıllarını Şam'da geçirmiştir. H. 619/M. 1223 yılından sonra başka yerlere gitse bile esas olarak Şam şehrinde kalmıştır.

Anadolu'yu dolaşırken Konya'ya da uğramış, Sadruddin Muhammed b. İshak al-Konevî (1210-1274)'-

nin anasıyle evlenmiş ve bu Türk düşünürünün yetişmesinde emeği geçmiştir.

İbn ul-Arabî, Muvahhidilerin egemen olduğu bir devirde doğmuştur. Özellikle Muvahhidilerden Sultan Ebu Yusuf Yakub (M. 1163-1184) ve Ebu Yakub Yusuf (M. 1184-1199) zamanında devletin nüfuzu İspanya ve Kuzey Afrika'dan Mısır'a kadar uzanıyordu.

İbn ul-Arabî, İşbiliyye'de Kur'an'ı ezberlemiştir. Lahmî adındaki bir şeyhten Kur'an dersi almıştır. Ayrıca Ahmed al-Harirî ve Muhammed al-Hayyat adlı mutasavvıflarla arkadaşlık etmiştir. Kurtuba'da babasının arkadaşı İbn Rüşd'le görüşmüştür. Çok yararlandığı hocalarından birisi Ahmed al-Mağribî al-Ureynî'dir. İbnu'l-Arabî, Fatıma adındaki bir kadın şeyhin ilminden de faydalanmıştır. Ayrıca al-Martulî'den, Şerefi'den ve Sedranî'den de yararlanmıştır. Bu arada Selâvî'yi, Ebû Medyen Şuayb'ı ve İbn Cumhur'u da zikretmek yerinde olur. Kendisi Rundî adlı zattan "dağların şeyhi" diye bahsetmektedir. İbn Nâcce, adını unutamadığı bir hocasıdır. İbnu'l-Arabî'nin yararlandığı daha bir çok zatlar vardır. Bu kısa araştırmaya hepsini özellikleriyle sığdırmak güçtür.

Onun görüşlerinde ayrıca Cuneyd, Bayezid Bis-tâmî, Hallac, Kuşeyrî ve Gazzalî'nin çeşitli eserlerinin etkisi vardır. Aristo, Eflatun ve Plotinos felsefesini de biliyordu.

İbnu'l-Arabî, bazı kaynaklarda belirtildiğine göre beş yüzden fazla eser yazmıştır. Onun hakkında tanınmış bir çok Batılı yetkililer çalışmalar yapmışlardır. Bunlardan H. S. Nyberg, H. Corbin, A. Perier ve Nicholson zikre değer. Ayrıca bir Arap bilgini olan Afifi, bizde Prof. Mehmet Ali Aynî ve Prof. Nihat Keklik, İbnu'l-Arabî üzerinde çalışmalar yapmışlardır.

İbn ul-Arabî'ye Şeyh-i Ekber lâkabı verilmiştir. Şeyh, üstat, başkan, hoca ve yaşlı gibi anlamlara gelir. Bir de tarikat yöneticilerine şeyh denmiştir. Ancak İbn ul-Arabî'nin Şehy-i Ekber oluşunu tarikatçılıktaki anlamda değil de bilgi ve marifette en büyük önder mânâsında anlamak gerekir. Çünkü kendisi tarikat kurmuş değildir.

Bazı eserleri:

al-Futhuhât al-Mekkiye, Fusus al-Hikem, Kitâb al-Bâ, al-Bulga fi'l-Hikme, Risalet al-Kuds, Tercuman al-Eşvak, ad-Durret al-Fahire, al-Emr al-Muhkem, Risalet al Yakîn, at-Tedbirat al-Îlâhiyye, Tac at-Teracim, Risalet al-Envar, al-Hucub, Hilyet al-Ebdal, İnşa ad-Devair, Niseb al-Hirak, Netaic al-Ezkar, Mertebet al-Kutb, Kitab al-İsfar an Netaic al-Esfar, Kitab al-Marifet bi'llah, Meşahid al-Esrar al-Kudsiyye, Kelam al-Ebadile.

İbn al-Arabî'de bilgi sorunu:

Ona göre bilgisizliğini bilen yalnız bir kez cahildir. Bilgisizliğini bilmeyen ise iki kez cahildir.

Sokrates nasıl bilgiye önem vererek bilen insanın kötülük yapmayacağını söylemişse, İbn ul-Arabî de kötülüğün kaynağının bilgisizlikte olduğunu anlatmak istemiştir. Hem bilginin insanı hoşgörü sahibi kılacağını da söylemiştir. İslâm düşüncesi tarihinde bilimleri, bilmeyenlerin eleştirdikleri ve hatta zındıklıkla suçladıkları çok görülmüştür. Oysaki Kur'an "bilenlerle bilmeyenler, hiç eşit olurlar mı?" âyetini içermektedir. İşte bilgiye önem veren İbn ul-Arabî de Futhuhât'ta "herkese rastgele kâfir demeyin" demiştir. Kur'an ise "zannın bir bölümünün küfür" olduğunu bildirmiştir.

İbn ul-Arabî, İslâmiyet'i yıkmak isteyen Batıniler gibi Kur'an'ın zâhirini inkâr etmemiştir. Âyetlerin batinî anlamını reddeden zâhirilerin bir bölümü gibi teşbihe ve tescime de düşmemiştir. Dinde mutluluk zahir ile bâtının beraberce gözönünde tutulmasında bulunur. İbn ul-Arabî de Futhuhât'ta orta yolu salık verir. Bununla beraber İbn ul-Arabî'nin kendi felsefesinde bazan dinin zahiri ile bağdaşmayacak anlayışlara daldığını görmekteyiz. Ancak O, falcılık, büyücülük ve yağmur için duaya çıkmak gibi eylemleri boş inanç kabul etmiştir.

İbn ul-Arabî, al-Bulga fi'l-Hikme'de insanın kendi bilincinin varlığının farkına varacağını, böylece kendi varlığını bileceğini, kendi varlığını bilince de gerçeğin varlığını bileceğini anlatmak istemiştir. Bu konudaki düşünceleri Yeniçağ düşünürü Descartes'ı katırlatmaktadır.

Beş duyu insanı bazan aldatır. Akıl da kimi zaman bizi aldatabilir. Biz bilgileri beş duyunun iletmediği izlenimlere göre aklın verdiği hükümlerle öğreniyoruz. Ancak beyaz bir tebeşirin kırmızı ışıkta kırmızı olduğuna hükmedebiliriz. Demek ki akıl da bazan yanlış hükümlere varabilir. İbn ul-Arabî küllî meselelerde doğru bilginin ancak keşf ve mükaşefe yoluyla öğrenileceğini söylemiştir.

Eflâton, bu gölge âlemin üstünde, ancak aklımızla kavranabilecek her şeyin asıllarının bulunduğu bir aklî varlık alanından söz etmişti. Yeniefîlâtuncular da böyle bir aklî varlık alanının varlığını ve ruhlarla küllî mefhumların gerçeğinin sözü geçen alanda bulduklarını kaydetmişlerdir. Ancak onlara göre böyle bir âleme yükselmek için duygusal eğilimlerden kurtulmak gereklidir. En yüksek gerçek olan Bir'e (Tanrı'ya) ulaşmanın

yolu budur. İbn ul-Arabî de aynı yolu izlemek istemiş, hatta varlık anlayışında onları da aşmıştır.

İbn ul-Arabî bir duyumcu (sensualist) değildir. Gerçi duyuların verdiği izlenimlere önem verir. Ancak bilgilerimizin sadece beş duyu kanaliyle edinildiğini kabul etmez. Bilgilerin akıl yoluyla öğrenildiğini de kabul etmez. O halde rasyonalist de değildir. O, bilgi konusunda keşfi yolu benimsemiştir.

İbn ul-Arabî'de Vahdet-i Vücûd:

İbn ul-Arabî'nin en önemli görüşlerinden birisi vahdet-i vücûd anlayışıdır. Kendisinden önce gerek Hallac-ı Mansur'da ve gerekse Bayezid al-Bistamî'de vahdet-i vücûde benzeyen görüşler vardı. Ancak onların bu görüşleri daha çok vahdet-i şühûd'a yakındı. Onlar nefislerini eğiterek ve yenerek Allah'dan başka her şeyi boş saymak istemişlerdir. Bazan o kadar ileri gitmişler ki varlıkta Allah'tan başka bir şey görmemişlerdir. Yalnız Allah'ı müşahade etmişlerdir.

Vahdet-i Vücûd nazariyesinin asıl kurucusu İbn ul-Arabî'dir. Ona göre varlıkta Allah'tan başka bir şey yoktur. Allah'tan başka bütün sebep ve araçları reddetmek müslümanların Tevhididir. Ancak Allah'tan başka bütün nedensellik fikrini çürütmek ve mutlak tevhidi benimsemek vahdet-i vücûd öğretisinin işidir.

İbn ul-Arabî'ye göre sonsuz biçimlerde tecelli eden, ya da görünen bir Gerçek vardır. Bu gerçeği meydana getiren, ya da yaratan bir sebep bulunmadığı gibi kendisinden başka bir şey görünmüş de değildir. Hatta zat ve biçimler ayrı ayrı değil birdir. Biçimlerin tecelîsi sözü bile yersizdir. Birlik söz konusudur.

İb ul-Arabî'nin Peygamberlik ve Velilik Anlayışı:

Düşünürümüz, peygamberlerin ubudiyet yönünden bir veliden daha olgun olduğunu, velî'nin ise rububiyet yönünden bir peygamberden daha olgun olduğunu söylemiştir. Bununla beraber velilik ve peygamberliği aynı şahsın iki yönü olarak kabul etmiştir. Veliler derecesinde iken Tanrı elçileri daha yetkindirler. Bununla peygamberlerin velilik yönlerinin Peygamberlik yönünden üstün olduğunu söylemek istemiştir. Yoksa herhangi bir velînin bir peygamberden daha üstün olduğunu kasetmiş görünmüyor.

Ona göre velî, resul ve peygamber ortak unsurlarda birleşen bir zümrenin bireyleridir. Bu ortak öge vahiy ve ilhamdaki etkin ilkedir. Bu ilke de Muhammed'in ruhudur. Ona göre Âdem'den Muhammed'e kadar bütün dinler aynı evrensel gerçeğin yolunu göstermek istemişlerdir.

İbn ul-Arabî, Peygamberlere vahyedilen şeriatın bilgisinin aynı kaynaktan aynı biçimde bazı sufilere de geleceğini söylemiştir. Bu sufilere Muhammed'in halifeleri adı verilir. İbn ul-Arabî ise bunlara Allah'ın halifeleri demiştir. Böylece İbn ul-Arabî mutasavvıfları bir çeşit Peygamber gibi anlatmak istemiştir. Ancak bunların yeni bir şeriat getirmeyeceklerini, buna karşılık Peygamber'e ait manevî hallere ulaşacaklarını, İslâm şeriatı hakkındaki bilgilerini Hz. Muhammed'in aldığı kaynaktan alacaklarını ileri sürmek istemiştir. Futuhat'da velînin, bir melek aracılığı ya da içine doğuşla, kendisine iletilen bilgileri alacağını belirtmiştir. Ona göre velî, Kur'an ve kudsi hadisle sınırlanmamış hususlarda içtihadla şeriatın bazı yönlerini neshedebilir. Velînin tasavvufî keşf yoluna dayanmayan hadisleri hükümsüz sayabileceğini de kaydetmiştir. O, Kur'an'ın

son kutsal kitap olduğunu doğrulamıştır. Veliler, Kur'an kadar hak olan keşfi bilgilere sahip olabilirler. Ancak Kur'an ve kudsi hadislerle tespit edilmiş esasları değiştiremezler.

Ona göre bütün Tanrı elçileri ve veliler Hz. Muhammed'in Ruhunun görünüşüdürler. Ruhî dizinin başı ve sonu Hz. Muhammed'in Ruhudur.

İbn ul-Arabî'ye göre, Hz. Muhammed'in Ruhunun kıdemi gibi, ona halife olan Velî'nin ruhu da kadîmdir. Her ikisi de bilgiyi aynı kaynaktan alırlar.

İbn ul'Arabî'nin dinlerin birliği görüşü:

Ona göre gerek çoktanrıci dinler ve gerekse tektanrıci dinler aynı ilâhî amaca ulaşmak isterler ve vahdet-i vücûtle izah edildikleri takdirde aynı evrensel dinin çeşitli biçimlerinden ibarettirler. Çoktanrıcilik, kimi toplumların Bütünün mutlak birliğini idrak edemeyişlerinden doğmuştur. Bu nedenle de esasta bölünmez olan varlığı bölünür kabul etmişlerdir. Ona göre gerçekte Allah birdir ve ortağı yoktur. İbadet edilen her nesne O'nun bir sureti ve görüntüsüdür. Varlıkta O'ndan başka kulluk edilecek hiç bir nesne yoktur.

İbn ul-Arabî'ye göre aşk bütün ibadet biçimlerinin temelidir. Kulluk etmek, tapılan varlığı sevmek demektir. Aşk, bütün varlığa etki yapar ve onları birbirlerine bağlar. Biçim bakımından çok ise de, gerçekte bir evrensel türe bağlıdır. Aşk aslî birliktir. İlâhî varlığın kendisidir. İbadet insana en yüksek ve en derin aşkla varlıkta birliği yaşatır. Herhangi bir dine göre ibadet eden bu aşka ulaştığı derecede başarılıdır.

İbn ul-Arabî'de kader ve irade özgürlüğü sorunu:

İbn ul-Arabî, Cebriyecilik anlamında kadere inanmayı kabul etmez. Başka bir deyimle iradeye dışardan

yüklenecek fiilî zorlamaları reddeder. Bununla beraber insan iradesinin seçme gücüne de inanmaz. İnsanların özgür iradesi olduğunu düşünmemiştir. İnsan, Allah'ın yapılmasını dilediği şeyi fiilen yerine getirir. Bütün seçilmesi imkân içinde olan yollardan Allah'ın dileğine uygun olanını seçer. İbn ul-Arabî, önceden tespit edilmiş ezeli ahenk görüşüne yaklaşmıştır. Bu konuda Leibniz'e benzemektedir.

İbn ul-Arabî, bu görüşü ile özgür iradenin karşısında olmuş sayılır ve ahlâkta bir çeşit ilmi determinizmi kabul etmiştir. Ancak o ahlâkta izlenecek yol olarak Tanrı'nın kanunlarını nazara almıştır. Allah'ın kanunlarını insan kendi istidadiyle anlar ve ona göre davranır. İbn ul-Arabî'nin bu görüşüne rağmen, Kur'an'ın insanı kendi sorumluluğu ile başbaşa bıraktığını unutmamak gerekir. Mükellef olan kuldur.

İbn ul-Arabî'ye göre aslında kötü olan hiç bir şey yoktur. Kötü görünen bazı şeylerin eksikleri tamamlanınca iyi olurlar. Kötü denilen şey nesnel kötü değildir. Öznel olarak şu veya bu nedenle kötü sayılmıştır. Kötü gibi iyi de öznel ve görelidir, Mutlak olan tek iyilik sırf Varlıktır yani Allah'tır.

İbn ul-Arabî'nin ahlâkı normatif olmaktan ziyade işlediğimiz fiillerin yorumudur. Bu fiilleri kimin yaptığını bildirmektedir. Ona göre en önemli husus nefsin idrak edilmesidir. Her fiil insanın kendini idrak etmesiyle başarıya ulaşabilir. Varlıkta birliği kavrayan insan Allah'ın sonsuz olgunluğunu da kavrar. Böylece ahlâka ve dine göre kötü veya eksik olan şeyleri de Allah'ın sonsuz olgunluğunun içerdiğini anlar.

İbn ul-Arabî'de Âhîret Sorunları:

Düşünürümüz, Cennet ve Cehennem'den söz etmiştir. Bazan bu kavramları mecazî bir biçimde açık-

lamıştır. Bunun gibi haşr, berzâh, mizan, azap, şefaât kavramlarından mecazî anlamlar çıkarmağa çalışmıştır. Bütün Âhiret meslelerini de vahdet-i vücût görüşüne uydurmağa gayret etmiştir. Meselâ Cehennem nefsanîyet, Cennet ise rububiyetin varlığını idraktır. Meadî yani Âhiret hayatını kabul eder. Ona göre hayat devamlı ve kesintisizdir. Var olan bir tek varlık bulunduğu göre bir tek de hayat vardır. Bu dünya ve öteki dünya, görülen ve görünmeyen yönlerden ibarettir.

İbn ul-Arabî'de estetik:

İbn ul-Arabî ilâhî Gerçeği her şeye hakim olan aşk ve güzellik olarak kabul etmiştir. Ona göre tabîî, ruhanî ve ilâhî olmak üzere üç türlü aşk vardır: İlk iki aşk da üçüncünün birer türüdür. İlâhî aşkla Bir'in aşkını kastetmiştir. O her türlü şekillendirmeden önce kendisini sevdi. Bilinmek ve görünmekten hoşlandı. Yaratma da böylece meydana geldi.

Ruhanî aşk, tasavvufî aşktır. Bunun son amacı âşıkla mâşukun birliğini idraktır. İnsana Allah'la birliği idrak ettiren beşerî aşk değil, ilâhî aşktır. Bütünün aşkı insanı cezbeye götürür. Aşkın amacı kendi gerçeğini bilmek, Allah'ın Zâtı ile bir olduğunu kavramaktır. Aşk, Zâta eklenen soyut bir nitelik değildir.

İbn ul-Arabî'de Hallac'ın hulûlu yoktur. Yorumda hulûlcülardan ayırılır. Hallac'ın hululunu kendi vahdet-i vücût sistemine uydurmağa çalışır. Tabîî aşkın amacı, sevilen nesne ne olursa olsun kendini ruhen doyurmaktır. Bu da ilâhî bir aşkın tezahürüdür.

Aşkın sebebi güzelliktir. İbn Sinâ'da aşk İlk Muharrik'tir. Aşk insanı Ezelî Yetkin olan on güzeli elde etmeğe yöneltir. İbn ul-Arabî de "Allah'ı severiz, çünkü Allah Güzeldir" demiştir. Allah da bütün yaratıklarını

sever. Çünkü yaratıklar da güzeldir. İbn ul-Arabî'ye göre Allah'ın güzelliği bütün güzelliklerin çıktığı kaynaktır. Allah'ın güzelliği biçim güzelliklerinin kaynağıdır. Allah'ın güzelliği biçimlerin ötesindedir. Ancak Allah biçim güzelliğini sever. Çünkü biçim onun varlığını ve güzelliğini aksettirir. Allah, sevilmeli ve ona İbadet edilmelidir.

Bazı görüşlerini vermeğe çalıştığımız İbn ul-Arabî, bir Bâtınî mezhebi üyesi olmamakla beraber tasavvufta te'vile çok önem vermiştir. Kimi zaman tevilde o derece ileri gitmiştir ki şeriatın zâhirine ters düşmüştür. İbn ul-Arabî'de Sünnet Ehli'nin görüşleriyle görünüşte bağdaşmayacak fikirler çoktur. Bu yüzden onu kâfirlikle ve dinsizlikle suçlayanlar olmuştur. Ona hayran kalan ve onu bol bol öğen bir çok bilginler de gelip geçmiştir. Ne övgüde, ne de yergide bulunmayıp hakkında susanlar da olmuştur.

İbn ul-Arabî, öldüğü zaman Şam hükümdarının, emirler, vezirler ve bilginlerle birlikte cenazesini uğurlaması da dikkati çekicidir. Onun ölümüne yas tutmak için dükkânların üç gün kapalı kaldığını da bazı kaynaklar zikretmektedir. Her ne ise felsefesiyle, aşırı fikirleriyle, kültürü ile onun İslâm düşüncesi tarihinde özel bir yeri vardır.

HACI BEKTAŞ VELÎ

Hacı Bektaş Veli, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan biraz önce Anadolu'da adı duyulan büyük bir Türk düşünürüdür. Onun kökte Yesevilik tarikatına kadar uzanan dervişlik bağlarının olduğu söylenir. Ayinlerde Türkçeyi kullanmaları, koşma biçiminde yazılmış nefeslere değer vermeleri ve Türkçe ilâhîler okumaları Hacı Bektaş'ın soyunun Türk olduğunu göstermektedir. Vi-lâyetname'de geçen ve Hz. Ali'ye kadar uzanan şecerenin tarihî açıdan hiç ikna edici olmadığı görülmektedir.

Hacı Bektaş Veli, kardeşi Mentеш'le birlikte Anadolu'ya gelmiş ve Sivas'ta yerleşmiştir. Daha sonra iki kardeş, Kırşehir'e göçtüler. Mentеш bir ara Kayseri yoluyla Sivas'a döndü ve orada öldü. Hacı Bektaş Veli ise Kayseri, Kırşehir ve Karaöyük civarında taraftarlar buldu. Ölünceye kadar bu bölgeyi terketmedi. Düşünürümüzün miladî 1270-1271 yıllarında öldüğünü kaydedenler vardır. Hacı Bektaş Veli Anadolu'daki tarikatleri kendi fikir şemsiyesi altında birleştirmeye çalışmıştır. Bunun için de hoşgörü ve sevgi yolunu benimsemiştir. Anadolu'da XIV. Yüzyılda gelişmeğe başlayan Bektaşîlik XV.-XVI. yüzyıllarda hızla yayıldı. Yeniçeri ocağına giren Bektaşîlik Osmanlıların himayesini de kazandı. Balkanlarda, Tuna kıyılarında ve hatta Arnavutluk'ta Bektaşîlik taraftarlar buldu. Hacı Bektaş Veli'nin, Şia'nın İsna Âşe-

riyye koluna saygı duyduğu ve Baba İshak'ın halifesi olduğu söylenir. Bektaşilik XV. yüzyılda Balım Sultan'ın (Ölm. M. 1516) gayretleriyle daha çok gelişmiştir. Balım Sultan bu ekole yenilikler getirmiştir. Son derece hoşgörü sahibi olan Bektaşiler, dinde kolaylık taraftarıdır. Bu nedenle göçebe aşiretler arasında kolayca yayılmıştır. Sarı Saltuk, Seyyit Ali Sultan ve Otman Baba gibi büyük dervişlerin de Bektaşiliğin yayılmasında etkileri olmuştur. Bektaşilik XVII. yüzyılda da Anadolu ve Rumeli'de yayılmağa devam etmiş, XVIII. ve XIX. yüzyılda ise Arnavutluk ve Epir halkının İslâmlaşmasını kolaylaştırmıştır. Az da olsa Irak ve Mısır'da Bektaşiler vardır. Tarihte Murat II. ve Fatih devrinin ilk zamanlarında takibata uğrayan Hurûfiler kendilerini kurtamak için Bektaşî gibi görünmeğe çalışmışlardır. Yeniçeri ocağının mezhebi haline gelen Bektaşilik, bunların sık sık isyan etmeleri yüzünden Mahmut II. tarafından yasaklanmış, Abdul-Aziz zamanında yeniden serbest bırakılmıştır. Cumhuriyet döneminde öteki tarikatlarla birlikte Bektaşilik faaliyetleri yasaklanmıştır.

Bektaşilikte mücerret dervişler teşkilâtına mensup olanlar hiç evlenmezlerdi. Hatta bazıları kulaklarına demir halkalar takmışlardır. Bektaşilikle sıkı alâkası olan Kalenderîye'nin de böyle mücerret dervişler teşkilâtı vardı. Bel evlâdı yahut Çelebiler denen dervişlerin, Hacı Bektaş Velî sülâlesinden geldiklerini iddia ettikleri görülür. Bektaşilikte Hacı Bektaş'ın izinden gidenler anlamına kendilerine yol evlâdı yahut babalar denen dervişler de vardır. Yol evlâdı ve Çelebiler arasında şiddetli bir yarışın olduğu da görülmüştür. Anadolu ve Rumeli'deki kızılbaşlar Çelebilere bağlı kalmışlardır. Büyük şehir ve kasabalarda ise babaların nüfuzu hakim olmuştur. Zamanla Bektaşiliğin eski idea-

lizmi sarsılmış, dervişlik babadan oğula intikal etmeğe başlamıştır. Sınırlarda, köylüler arasında ve göçebe aşiretler arasında çabuk yayılan Bektaşiliğin sert bir ekol olmadığını görmekteyiz. Esnek, umumî ve sevgiye dayanan ilkeler taşıyan bu Ekol, Anadolu halkının önemli ölçüde ruhunu okşamıştır. Dinî önderler görüşlerini tatlı esprilerle yaymağa çalışmışlardır. Öteki tarikatlara karşı zor kullanmadan Anadolu halkını birleştirmek istemişlerdir. Esasen Bektaşiler zamanla Babailer, Kalenderiler, Hayderiler, Abdallar ve Hurufileri kendi görüşlerinde eritmeğe çalışmışlardır.

Bektaşiler Oniki imama çok saygı duyarlar. Bektaşî olanın şu üç şeye önem vermesi gereklidir: 1- İyilik etmek. 2- Erdemli olmak. 3- Tanrı'yı sevmek. Bektaşî babasından izin alan kimse insanlığın ve ekolün hizmetinde olur. Tarikata girmeden önce evli olanlar eşlerini ve yuvalarını muhafaza ederler. Bekâr iken derviş olanlar ise tekke ve dergâhta hizmet yaparlar. Dervişlerin lideri babadır. Babaların lideri seçtikleri Dede'dir. Eğer bir çok Dede varsa onlar arasında da bir Büyük Dede seçilir. Büyük Dede, eğer o yoksa Dede beктаşilerin manevî başkanıdır.

Bektaşiler, Muharrem ayının ilk on gününde oruç tutarlar. Bunların niyaz denen duaları yani ibadetleri vardır. Camide namaz kılarlar. Ramazan orucuna muhalefetleri yoktur. Onlara göre her ibadet insan için yararlıdır. Erdemli kişileri hangi dine mensup olursa olsun severler.

Şevval ayının ilk günü Bektaşilerin kutsal bayramıdır. Zilhiccenin ilk on gününü, nevruz gününü ve Muharrem'in onbirinci gününü de kutsal sayarlar. Her gerçek Bektaşî komşusunun eşlerine kardeş gözü ile bakar.

Bektaşiler, tarikatlarının esasının nübüvvetin ışığına dayandığını söylerler. Tarikata girenler saçlarını kesmelidirler. Bilmediklerini yetkili kişilerden sormalıdır. “Allah’tan umudunuzu kesmeyiniz” mealindeki âyete uygun olarak umutlarını yitirmezler. Dostluğu ve iyilik yapmayı severler. Ölmeden önce neflerini öldürmeğe çalışırlar.

Alçak gönüllü olmak, kimseyi ayıplamamak ve her türlü yaratığa kötü gözle bakmamak Bektaşilikte önemli ilkelerdir. Ayrıca sohbeti sevmek, sır saklamak, ve münacaat yapmak Bektaşilerin önem verdiği hususlardır. Vefalı olmak, komşuya yardım etmek ve nükteli sözler söylemek Bektaşî törelerine uygundur. Bektaşiler birbirlerine de son derece bağlıdır. Ancak zamanla Bektaşî halkın temiz duygularını sömürenlere de rastlanmıştır. Bu yüzden Bektaşî olanlar arasındaki eski birlik bozulmuş ve birbirinden az çok farklı görüşler doğmuştur.

MEVLANA

İslâm âleminin yetiştirdiği bir çok büyük mutasavvıf vardır. Mutasavvıflar her şeyden önce iman ve ahlâk üzerinde dururlar. Kendi nefislerini düzeltmek için ibadet ve zikir yaparlar. Çile çekerler. Göz yaşı dökerler. Onlar mal, şöhret ve gösterişe hevesli değil, Allah yolunun yolcusudurlar. Bazı mutasavvıflara tasavvuf nedir diye sormuşlar: as-Seriyy as-Sakatî “Tasavvuf iyi bir ahlâktır” diye cevap vermiş. Amr b. Osman al-Mekkî “tasavvuf kulun her zaman en iyi olanı yapmasıdır” demiş. Ebu Bekr Şiblî tasavvufu” kalbi temizlemek, Allah’ı yücelterek anmak ve insanlara şefkat göstermek” diye tarif etmiş. İmam Gazzalî ise “iyi bir kul olmak için nefsi yoketmek ve kalbi Allah’a bağlamak tasavvuftur” demiştir. Ebu Muhammed Sahl b. Abdullah at-Tusterî, mutasavvıf olan kimseyi şöyle anlatmış: “Mutasavvıf, kirden temizlenen, düşünce ile dolan, Allah’a yönelen, yanında altın ve çamur eşit olan kimsedir.”

Tasavvuf ve mutasavvıfı her büyük din yolcusu, kendi manevî yaşantısına göre anlatmıştır. Mâna ve gayede her mutasavvıfın niyeti Allah’a kavuşmaktır. Tarifde meydana gelen değişik ifadeler, manevî dereceler arasındaki farklardan ileri gelmiştir.

Cüneyd al-Bağdadî, Haris al-Muhasibî, Ebû Talib al-Mekkî, Kuşeyrî ve İmam Gazzalî gibi bir çok

büyük mutasavvıf, yazıları ve yaşantıları ile İslâm tasavvufuna büyük hizmetler yapmışlardır.

İşte bu büyük mutasavvıflardan biri de Mevlâna Celâleddin Rûmî'dir. Mevlâna, hicrî 604, miladî 1207 yılında Belh şehrinde dünyaya geldi. Hicrî 672, miladî 1273 yılında Konya'da hayata gözlerini yumdu. Babası Sultan al-Ulema Bahaeddin Veled'dir. Bahaeddin, Mevlâna henüz 5 yaşında iken Belh'ten ayrıldı. Bu ayrılışında Moğal istilâsının etkisi vardır. Bahaeddin, Belh'den ayrıldıktan sonra bir süre Nişabur'da ve Bağdad'da kaldı. Hac vazifesini Hicaz'da tamamladıktan sonra Şam'a ve daha sonra Anadolu'ya geçti. En sonra Konya'ya yerleşti. Burada bu bilgin zatın vaazlarına Sultan Alâeddin Keykubat bile devam etmiştir. Niha yet hicrî 628, milâdî 1220 yılında ölmüştür.

Babası Bahaeddin öldüğü zaman, Mevlâna, vaazlar verecek derecede yetişmişti. Mevlâna'nın yetişmesinde babasının ve onun arkadaşlarının etkisi büyüktür. Özellikle Babasının manevî öğrencisi olan Burhaneddin Muhakkik Tirmizî'den çok istifade etmiştir. Mevlâna Burhaneddin'in hicri 638 yılında ölümüne kadar onun sadık bir müridi olmuştur. Daha sonra tanınmış derviş Şemseddin Muhammed Tebrizî ile tanışmıştır. Tebrizî manevî alanda Mevlâna'ya büyük ölçüde etki yapmıştır. Mevlâna, ona bağlanmış, onu takdir etmiş ve gerçek Allah sevgisini onda görmüştür. O derecede ki ona yaklaşma, bağlanma ve tasavvufun inceliklerine dalma Mevlâna'nın hayatına yeni bir istikamet vermiştir. Dinin zahirî mânaları yanında, derunî anlamlarına daha çok önem vermeğe başlamıştır. Onda Allah sevgisinin örneğini görmüş ve onun sohbetleri Mevlâna'yı bambaşka bir insan yapmıştır. Zamanla Sultan al-Maşukîn sayılan Şemseddin Tebrizî'nin ya-

nından ayrılmaz olmuştur. Bu yüzden Mevlâna, manevî öğrencilerini ihmal etmeğe başlamıştır. Şemseddin Tebrizî'ye yakınlığını hoş görmeyenler incitici sözler söylemişlerdir. Bu sözlerden ötürü Tebrizî, Konya'yı terkedip Şam'a gitmiştir. Fakat bu ayrılık, büyük Mutasavvıfımızı daha çok etkilemiş ve manevî öğrencileriyle eskisinden daha az meşgul olmağa yönelmiştir. Hattâ Şemseddin Tebrizî'nin tekrar Konya'ya dönmesini sağlamak üzere oğlu Sultan Veled'i Şam'a yollamıştır. Bunun üzerine Şemseddin Tebrizî, ricalara dayanamayarak Konya'ya dönmüştür. Fakat bu dönüş sebebiyle Mevlâna'nın yakınları tekrar sızlanmağa başlamıştır. Bu durumdan Tebrizî memnun kalmamış ve ortadan kaybolmuştur. Onu Mevlâna'nın oğlu Alâeddin'in öldürdüğünü iddia edenler olmuşsa da öteki oğlu Sultan Veled bu iddiayı kesin biçimde yalanlamıştır. Mevlâna, Şemseddin Tebrizî'yi bulmak için Şam'a kadar gitmişse de bir netice alamamıştır. Bu ayrılış Mevlâna'yı coşkun bir ilâhî aşka düşürmüştür. Bundan sonra manevî öğrencilerinden Salâheddin Zerkub'da ilâhî aşkı aramıştır. Salâheddin, on yıl kadar bu itibarı gördükten sonra ölmüştür. Bunun üzerine Mevlâna, Hüsameddin Hasan b. Muhammed b. Ali Türk'ü manevî halife tayin etmiştir. Hicrî 672 de Hüsameddin öldükten sonra Mevlevîliğin manevî halifeliği Mevlâna'nın oğlu Sultan Veled'e teklif edilmiştir. Fakat o bu teklifi başlangıçta kabul etmemiştir. Ancak genel ısrar üzerine Babasının ölümünden on yıl sonra Sultan Veled teklifi kabul etmek zorunda kalmıştır.

Mevlâna ölmüş ve fakat onun fikirleri yaşamıştır. Özellikle Mesnevî adlı eseri, Allah sevgisini ve tasavvufî gerçekleri coşkun ifadelerle anlatmıştır. Çeşitli dillere çevirilen Mesnevî, bugün bütün dünyada değeri

unutulmayacak bir eser sayılmıştır. Türk mutasavvıfının fikirleri, duyguları ve insanseverliği takdir edilmiştir. Mevlâna ayrıca Divan-ı Kebîr, Fihi Ma Fih ve Mecalis-i Seb'a gibi eserler bırakmıştır. Mektubat da onun bazı fikirlerini taşır. Mevlâna'nın ölümünden bugüne kadar yediyüz yıl geçtiği halde düşünceleri yaşamakta, mezarı ziyaret edilmekte ve dünyanın çeşitli yerlerinde manevî hayatı anılmaktadır. Ebû Hanîfe, İmam Maturidî, Farabî ve Yunus Emre gibi büyük düşünürler yetiştiren Türk Milleti, Mevlâna'nın kültürümüze katkıları ile daima iftihar edecektir.

Mevlâna'nın fikirlerinin yaşamasında oğlu Sultan Veled'in önemli ölçüde emeği geçmiştir. Mevlevîliği kuran, teşkilatlandıran ve Mevlevî ayinlerini saptayan Sultan Veled olmuştur. Mevlevîlerin yaptığı semaların benzerleri ruhanî bir zevk olarak her yıl bir tören halinde tekrarlanmaktadır. Tasavvufa raksı, musikiyi ve şiir san'atını sokmakta Mevlâna'nın büyük bir emeği geçmiştir.

Mevlâna özellikle insanı ilâhî aşka lâyık bir varlık olarak anlamıştır. Yeter ki insan, imanı, ahlâkı ve ibadeti ile bu sevgiyi kazanmak için çalışsın. İnsan, Yüce Allah'ı sevdikçe, onun buyruklarını tuttukça ve kalbinden kötülükleri sildikçe Yüce Allah da onu sever. Tasavvufta gaye bu Allah sevgisine kavuşmaktır. Mevlana, bu sevgiye lâyık olmanın yollarını göstermiş, insanları Allah sevgisinde birleştirmek istemiş ve nefsinin kötü arzularını silmesini bilmiştir. Bu sebeple onun Türk tefekkür tarihindeki yeri unutulmayacaktır.

SADREDDİN KONEVÎ

Sadreddin Konevî, bir Türk düşünürüdür. Eskiden Konya'da çok tanındığı için kendisine "Konevî" denmiştir. Hicrî 606, Miladî 1210 da doğmuş ve hicrî 673, miladî 1274 de ölmüştür. Düşünürün tam adı Sadr ad-Din Ebu'l-Meali Muhammed b. İshak b. Muhammed b. Yusuf b. Ali al-Konevî'dir.

Konevî, kendi hayatı hakkında an-Nefahat al-İlâhiye ve Şerh Hadis al-Erbain adlı eserlerinde bilgi vermektedir. Malatya'da dünyaya geldiği anlaşılmaktadır. Çocukluğu rahat ve çağına göre şanslı geçmiştir. Tanınmış düşünür Muhyiddin b. al-Arabî'nin düşürürümüzün yetişmesinde etkili olduğu söylenir. Şurası gerçektir ki Konevî, İbn al-Arabî'yi tanımış ve ondan yararlanmıştır.

Konevî, tasavvufu severdi. Az uyumanın insan ruhunu incelteceği kanaatında idi. Bilime de düşkündü. Bildiklerini Şam'daki Ümeyye Camii'nde öğrencilerine öğretirdi.

Konevî, Şam'da Muhyiddin b. al-Arabî'den yararlanmış, hocası İbn al-Arabî'nin ölümünden sonra bir süre daha orada kalmıştır.

Konevî, bir ara Mısır yoluyla hacca gitmiştir. Onun 1254 yılında Konya'da ilmî faaliyetlerde bulunduğu bilinmektedir. Hicrî 656, miladî 1258 yılında Moğol-

ların, hilâfet merkezi olan Bağdad'ı alması Konevî'yi üzmüştür. Tasavvufî arınma yoluna giren Konevî, eserlerinden anlaşıldığına göre Allah'ın tecellisine tanık olduğuna inanmıştır. Ayrıca hudus ve kıdemin sırlarına erdiğini söylemiştir. Konevî'nin tasavvufî arınma yolundaki çabaları yaşlılık döneminde daha da artmıştır. Nihayet hicrî 673, miladî 1274 yılında hayata gözlerini yummuştur.

Eserleri:

Miftah al-Gayb, Tefsir al-Fatiha (İcaz al-Beyan), an-Nefehat al-İlâhiyye, Şerh Hadis al-Erbain, Tab-siret al-Mubtedî ve Tezkiret al-Muntehî (Farsça olan bu eser tasavvuf ve ilkeleri hakkında bilgilerle doludur), Şerh al-Esma il-Hüsna, Risale fî Hakk el-Mehdî, Mevarid Zev'il-İhtisas ilâ Makasid il-İhlas, Mukatabat (Nasireddin Tusî ile mektuplaşmalar).

Konevî'nin felsefesi mistik bir karakter taşır. İzlediği yöntem mükâşefe yoludur. Başka bir deyişle gönül temizliği ile geçekleri ve ilâhî sırları öğrenme yoludur.

Konevî, feslefecilerin ve kelâmcıların yönteminden hoşlanmamıştır. Tasavvufta ittihatçıları ve hululcuları da beğenmemiştir. Sünnet Ehlinin görüşleri çerçevesinde kalmağa çalışmıştır. Konevî, Gazzalî'nin aksine olarak çok kez akıl ve düşünceye önem vermemiştir. Böylece İslâmın düşünceye verdiği önem üzerinde pek durmamıştır. Akıl ve düşünce yolu ile Tanrı'ya ispat etmeğe de gerek görmemiştir. Ona göre akıl olsa olsa şeriat sorunlarını anlamağa yardım eder. Tanrı'nın varlığının en büyük kanıtı olgun insandır. Başka bir deyişle insan-ı kâmilin yetişmesi Tanrı'nın varlığının en büyük kanıtıdır.

Konevî, daima aklın transandan gerçekleri kavramağa yetmeyeceğini düşünmüştür. Ona göre ilâhî gerçekler, ancak keşf yani iç yaşantının temizliği sonucu kazanılan sezgi gücüyle kavranır.

Konevî'ye göre herkesin öznel bir Tanrı anlayışı vardır. Tanrı'ya inanan herkes, O'nu az çok ayrımlı tasavvur edebilir. İnsan, ancak kendi kabiliyetine göre Tanrı'yı kavramağa çalışır.

Tanrı, öyle bir varlıktır ki O'nun hakikatini kendinden başka hiç bir kimsenin bilgisi kuşatamaz.

Konevî, İ'caz al-Beyan ve an-Nefehat al-İlahiye'de bazı mertebelerden söz etmiştir. Onun yaptığı mertebe sınıflamaları tutarlı değildir. Örneğin Nafahat'da verdiği mertebe sınıflaması şöyledir: 1- Gayb hazreti. 2- Yüce ruhlar (al-kalem al-a'la, ar-Ruh al-a'zam). 3- Vasat-ı camia (insan mertebesi). 4- Mukayyet misal âlemi. 5- Şahadet hazreti.

Düşünürümüz, varlıkların mertebelerini başka türlü de sınıflandırmıştır. Konevî, "Gayb" sözcüğü ile her şeyden önce Tanrı'nın zat ve özünü kastetmiştir. Bu anlamda Gayb "Hakikî Gayb" adını da alır. İlâhî zat ve özü tam bilmek olanaksız olduğu için "Hakikî Gayb" meçhuldür. Akıl onu asla kavrayamaz.

Konevî, "İzafî Gayb" sözcüğü ile de Tanrı'nın dışındaki evrenin en yüksek tabakalarını kastetmiştir. Konevî'ye göre evrenin üzerinde var olan ve tecelli eden ilk varlık ilâhî gaybtır.

Daha sonra ilâhî isim ve sıfatların zuhur ettiği Sabit Işıklar mertebesi gelir.

Üçüncü mertebede izafî gayb başlar. Konevî'ye göre bu mertebede iki gayb alanı vardır: 1- Ceberut âlemi: Soyut manalar âlemi, 2- Melekût âlemi: Mukayyed misal âlemi (idealar âlemi).

Konevî “Emr Âlemi” deyiimiyle duyuların söz konusu olmadığı alanı kastetmiştir. Emr Âlemine, Gayb âlemi, Melekût âlemi, Ruhlar âlemi, Ulvî âlem de denmiş ve çok kez bunlar birbirine eş anlmada kullanılmıştır. Bu isimlendirmeler bazan karışık bir hal almıştır.

Konevî, Ceberût âlemine bazan “Orta Mertebe” adını da vermiştir. Yüce Ruh da bu âlemde bulunur. Muhyiddin b. Arabî, Ceberût âleminde Mücerred Manalar ve Nefisler’in bulunduğunu söylemiştir.

Konevî’ye göre Emr âlemine, Melekût âlemi dahildir. Bu âlemde Mukayyed Misaller (idealar), İlâhî Vahy, Kutsal Kitaplar ve gökyüzü bulunur.

Konevî’ye göre Melekût âlemindeki varlıklar göklerin ve yerin yönetimine etki yaparlar. Gökler âlemini yönetenler Yüksek Melekût âlemi ehli, cisimler âlemini yönetenlere da aşağı melekût ehli denir. Konevî, aşağı melekût ehli ile ruhları kastetmiştir. Bunlara cinler ve şeytanlar dahildir.

Konevî’nin pek tutarlı olmayan bir biçimde kullandığı Emr âlemi (Melekût âlemi) ruhlar âlemidir. Mülk âlemi ise, Halk âlemidir. Melekût ehlinin bilgisi, Mülk ehlinin bilgisinden üstündür. Melekût, Tanrı’nın gizli “batın” ismini de ifade eder. Mülk, ise O’nun zahir ismidir. Tanrı, nesnelere Ruhlar âlemi aracılığı ile yaratmıştır. Ruhlar âlemi var oluş bakımından nesnelere bulunduğu cisimler âleminden önce gelir. Cisimler âlemi, Ruhlar âleminin bir gölgesi gibidir. Ceberût âleminde ise öyle varlıklar bulunur ki bunlar Yüksek âlem varlıklarının üstündedirler. Aynı zamanda ilâhî nurun feyzetmesine aracı olurlar. Bunların en büyüğü Büyük Ruh (ar-Ruh al-A’zam)’dır. Buna Yüce Kalem (al-Kalem al-A’la)da denir. Tanrı, ilk önce Kalemî yani Akli yaratmıştır.

Misaller âlemi, ruhlar âlemi ile cisimler âlemi arasında bulunur. Buna felsefe diliyle idealar âlemi de diyebiliriz. Bu âlemde velîlerin ve Tanrı elçilerinin ruhları bulunur. Esasen ruhların cisim kazanması ve ahlâkın somut hale gelmesi bu âlemde olur.

Ruhlar âlemi basit, cisimler âlemi mürekkeptir. Bunlar arasındaki bağlantıyı Misaller âlemi sağlar. Misaller âleminde ruhlar maddî varlığa sahip olmuşlardır.

Varlık mertebesinin dördüncüsü şahadet ve his (duyu) mertebesidir. Bu mertebe, Mülk veya Halk âlemini içeren varlık alanına girer. Bu mertebede duyular faaliyet halindedir. Örneğin şahadet âleminde görme olayı olur ki bu mertebeye dahildir. Şahadet âlemi bir açıdan Gayb yani Nur veya Batın âleminin karşıtıdır.

Beşinci mertebe, insanın var olduğu alandır. Muhiddin b. Arabî buna hazret al-insan al Cami adını vermiştir ki insanda bütün varlığı toplayan mertebedir. Konevî ise bu mertebeye Hazret al-Cami ya da al-Amr al-Cami adını vermiştir. Bazan da bundan Hazreti al-Vasat al-Camia diye söz etmiştir.

Evrende bulunan her varlık bu beş mertebeden birine dayanarak varlığını sürdürür. Konevî'ye göre insan, bütün varlıkların bir hükmü ve bir genel görünüşü gibidir.

Konevî, evrendeki çeşitli mertebeleri beş bölüme indirmiştir. Beş mertebe de Gayb ve Şahadet âlemi olmak üzere iki mertebeye indirilebilir.

Konevî'nin felsefesinde ilâhî rahmetin eseri olan evrene makrokozmos yani büyük kâinat, bunun küçük bir örneği olan insana ise mikrokozmos yani kü-

çük kâinat denir. Allah, hre şeyi ilâhî rahmet ve sevgi ile yaratmıştır. İnsan evrenin bütün özelliklerini toplayan küçük bir evrendir. İnsan Tanrı tarafından rahmet ve sevgi ile yaratılmıştır. Sonuç olarak insan evrenin yaratılmasında gerçekten bir amaçtır.

İnsan, Güzellik (cemat) ve Güç (Kudret) sıfatıyla tecelli eden Tanrı'yı müşahade etme yeteneğine sahip tek varlıktır. Tanrı, şahıs değildir. O'nun belli bir biçimi de yoktur. O, evrenle kendini izhar etmiştir. İnsan bu âlemde sanki uyku halindedir. Uyku da hayale benzer. O halde insan, gerçek varoluşu ölümden sonra görecektir ve kavrayacaktır. Konevî'ye göre uyku, küçük ölümdür. Cismanî ölüm ise büyük ölümdür. İnsan Tanrı'yı gerçek anlamda ancak Âhirette görebilir. Sayın Prof. Dr. Nihat Keklik'in "Sadrettin Konevî'nin Felsefesinde Allah - Kâinat ve İnsan" adlı eserinde açıkladığı gibi Konevî, Tanrı'nın varlıklara tecellisinin bazı mutasavvıflar tarafından bu dünyada görülebileceğini kabul etmiştir. Ancak bu görme, bir şahsı görme gibi değildir. Belki güneş ışıklarının billur parçaları üzerine yansıdığı gibi değişik renklerde görünmeleri gibidir.

Konevî'ye göre mutasavvıflar zikir ve riyazet yoluyla ilâhî feyze ulaşırlar. İnsan Gayb âlemi ile şahadet (gözle görülen) âlem arasında bir berzaktır. Yani geçittir. Tanrı ile yaratıklar arasında ilâhî emirlerin taşınması vasıtasıdır. İnsan, Allah'a naib (vekil) olabilme özelliğine de sahiptir. Olgunluk derecesine ulaşan kimseye insan-ı kâmil denir. İnsan-ı kâmil (olgun insan) her şeydir. İlâhî feyze erişen kimse olgun insandır. Varlık dairesinin sırlarına nüfuz eden insan evrenin yaratılmasının amacıdır. İnsan, daima tecelli eden Allah'ı müşahade etme gücüne sahip şerefli bir

varlıktır. Olgun insan, her şeyi kendinde toplayan bir nüshadır. Böyle insan ilâhî gerçeğe ulaşır. Tanrı'nın zatî sıfatlarının sırrına erer. Keşfe sahip olur.

Konevî, genel olarak insanla olgun insan arasında bazı manevî derecelerden söz etmiştir. İlk tabakaya giren mutasavvıflar "şuhud" gücüne yani iç kuvvetle görme olanağına sahiptirler. Varlıkların yokluktan varlığa geçişlerine tanık olurlar. İkinci tabakaya girenler ilâhî varlık aynasında her şeyin özünü bölüm bölüm algırlar. Üçüncü tabakaya girenler ise olgun insanlardır. Tanrı'nın özlerde zahir oluşuna tanık olurlar. İnsanda hem keşf gücü, hem de hayal gücü vardır. Hayal gücü duyu derecelerinin en yüksekini şekillendirir. Hayal âleminin misâl almine nisbeti parçaların bütüne nisbeti gibidir.

Konevî'ye göre en son ve en yüksek varlık mertebesi olgun insandır.

İnsanın bu dünyada görevi, Tanrı'ya iyi, güzel ve olgun davranışlarla ulaşmaktır. Olgun insan bunu gerçekleştiren kimsedir. İnsan, Tanrı'nın sıfatlarını kendine örnek aldığı derecede olgunlaşır. Tanrı'nın isimlerine davranışlarla benzeyerek ahlâkî olgunluğa erişmenin ifade ettiği anlam da budur.

Konevî, inanç sorunlarında Ebu Hanife'nin ve Maturidî'nin görüşlerini devam ettirmeğe çalışmıştır. Ancak, onların görüşlerine tasavvufî fikirleri de eklemiştir. Ayrıca Eflâtunculuğun ve Yeni-Eflâtunculuğun bazan etkisinde kalmıştır. Tasavvufta bazan Gazzalî'nin izinden gittiği görülmekle beraber Muhyiddin İbn Arabî'nin etkisi de görülür.

Şu hususu da önemle belirtmek yerinde olur. Konevî, tasavvufî görüşlerinde İslâm'a bağlı kalmak istemiştir. Daima delillerini Kur'an, hadis ve eski sufi-

lerin sözlerinden vermiştir. Böylece tasavvufî bir görüşle İslâmın savunucusu olmuştur. Onun eserleri Anadolu'da Türk-İslâm kültürünün yayılmasında etkili olmuştur. Bu bakımdan Konevî'nin Türk-İslâm felsefesinde özel bir yeri ve değeri vardır.

YUNUS EMRE

Yunus Emre XIII. yüzyılın ikinci yarısında ve XIV. yüzyılın başlarında yaşamış büyük bir şair, büyük bir düşünür, büyük bir ahlâkçıdır. Yunus'un 82 yaşındayken H. 720 /M. 1320 yılında hayata gözlerini yumduğu anlaşılmaktadır. Onun fikirlerini Divan'ından ve Risalet al-Nusiyye adlı eserinden öğreniyoruz.

Yunus, insan terbiyesine ve ahlâkına çok önem vermiştir. Kendisi Taptuk Emre adında saygıdeğer bir kişinin menevî yönetiminde yetişmiştir. Bütün gücüyle Tanrı'ya lâıyk bir kul olmağa çalışmıştır. Tanrı yolunda çalışanların şu özelliklere dikkat etmesi gerektiğini şiiirlerinde belirtmiştir: 1- Kimseyi yermemek. 2- Nefsi semirtmemek. 3- Hava ve hevesten uzak durmak. 4- Dünyaya aldanmamak. 5- Alçak gönüllü olmak. 6- Tanrı'yı sevmek. 7- Marifetin değerini bilmek. 8- Hakikat için çalışmak. 9- Gönül kırmamak. 10- Ölmeden önce ölmek.

Yunus Emre ölmeden önce ölmenin önemini bir dörütlüğünde şöyle ifade etmiştir:

*Ben dost ile dost olayım
Canım feda edeyim
Ölmezden evvel öleyim
Dünya baki kalmaz bana*

Yunus gönül kırmanın kötülüğü hakkında da bize
şu ikazda bulunmuştur:

*Ak sakallı bir koca
Bilemez haline nice
Emek yemesin hacca
Bir gönül yıkar ise*

Gönül kırmamayı tasavvufî görüşünün ilkelerinden
biri sayan Yunus Emre, bu konuda şunları da söyle-
miştir:

*Gönül Çalabın tahtı Çalap gönüle baktı
İki cihan bedbahtı kim gönül yıkar ise*

**

*Bir kez gönül yıktın ise bu kıldığın namaz değil
Yetmiş iki millet dahi elin yüzün yumaz değil*

Esasen Yunus Emre, dinde dar görüşlü değildir.
Hoşgörü sahibidir. Hatta kendisi gibi din anlayışı ol-
mayanlara da saygı göstermiştir. Aşağıda da görüleceği
gibi onun bu husustaki düşüncelerini yansıtan ifadeleri
çoktur:

*Dostan artık kimse bilmez
Kâfir Müslüman kimdiğin
Ben kılarım namazımı
Hak geçridiyse nazımı*

**

*Sen sana ne sanırsan
Ayrığa da onu san
Dört kitabın manası
Budur eğer varısa*

**

*Oruç namaz zekât hac cürm-ü cinayet durur
Fakir bundan azattır hass-ı havas içinde*

**

*Kimse dinine biz hilâf etmeziz
Din tamam olıcak doğar muhabbet*

**

*Yetmiş iki millete suçum budur hak dedim
Korku hiyanetedir ya ben niçin kızarım*

Görülüyor ki Yunus Emre, Kur'an'daki "dinde zorlama yoktur" mealindeki âyete uygun olarak vicdan özgürlüğüne saygılıdır. Bu husustaki fikirlerini şu beyitlerden de öğrenmekteyiz:

*Has-u âm muti asi dost kuludur cümlesi
Kime eğdibilesin gel evinden taşra çık*

**

*Çalış, ye, yedir, bir gönül ele getir
Yüz kâbeden yeğrekdir bir gönül ziyareti*

Yunus "Ol kişi kim sağır durur, söyleme hak sözün ona" diyerek fikrî baskıya karşı çıkmıştır.

Yunus Emre'nin felsefesinde hiçlik duygusu ve ölüm gerçeği önemli bir yer tutar. Ancak Yunus, ölüm ve hiçlik konularını şiirlerinde işlerken asla inkârcı olmamıştır. Aksine insanın Tanrı'dan geldiğini, yine O'na döneceğini ve insanın bu dünyadaki görüntüsünün geçici olduğunu belirtmeğe çalışmıştır. Yunus, bu fikirlerini şiirlerine serpiştirirken dünyayın bir hapisane ve imtihan yeri olduğunu hatırlatmıştır. İnsanın dünyadaki kaygısını, sıkıntısını ve garipliğini dile getirmiştir. Yunus bu konular üzerinde düşünürken kurtuluşun Tanrı'yı sevmekte olduğunu sık sık tekrarlamıştır. Tanrı'yı gerçeketen seven insanın, iç âlemini manevî gerçeklere uygun olarak düzeltereğini söylemiştir. Bu konuyla ilgili görüşlerini ihtiva eden şiirlerinden işte bazı örnekler:

*Ben bir garipçe bülbülüm
Gülistana güle geldim
Dilerdim avunam gülem
İnlemem doldu cihana*

**

*Yunus Emrem bu dünyada
Kim güldü ki sen gülesin
Küllü hep ağlayı geçti
Kim geldi ise cihana*

**

*Gelin bir nazar eylen
N'oldu cihan içinde
Niceler toprak oldu
Bu az zaman içinde*

**

*Anmaz mısın sen şol günü
Gözün nesne görmez ola
Düşe suretin toprağa
Dilin haber vermez ola*

**

*Bu dünya dönmüş zindana
Koydular bizi zindana
Zindanda gülmek mi olur
Yürüyeyim yana yana*

**

*Bu dünya kahrı evidir
Hem baki değil fanidir
Aldanuban kalma buna
Tez tövbeye gelmek gerek*

Yunus Emre, evrenin sonunu düşünürken Tanrı'nın sonsuzluğunu da dile getirmeğe çalışmıştır. İnsanın

kimi zaman bu dünyada kendini inkâr ettiğini ve yabancılaştığını söylemiştir. İnsanın asıl varlığından uzaklaşarak, olaylar karşısında gerçeğe ters düşmesini yermiştir. İnsanın zaman zaman günlük olayların hırslıyla kendi cevherini tükettiğini ince bir biçimde ifade etmiştir. Yunus, insanın kendi ahlını düşünmesini, geçici şeylerden yüz çevirmesini ve Tanrı sevgisiyle varolmağa çalışmasını istemiştir. Yunus, insanın yabancılaşmasını, krizini ve geçici yaşantısını şu ifadeleriyle ne güzel dile getirmiştir:

*Nerden neye geldim neye
İnanma yalan dünyaya
Varır olıcak sinliğe
Girem ah dost deyi deyi*

**

*Şol bir beş on arşın bezi
Kefen edeler eynime
Dökem şu dünya donlarım
Giyem hey dost deyi deyi*

**

*Bir garip ölmüş diyeler
Üç günden sonra duyalar
Soğuk su ile yuyalar
Şöyle garip bencileyin*

**

*Fani dünyanın beyleri
Giyerler türlü donları
Yatmışlar kara toprağa
Gözleri dolmuş ola mı*

Yunus Emre, insanın asıl varlığının, görünen biçimi değil, iç yapısı, manevî yapısı, daha başka bir deyimle

ruhî yapısı olduğunu söylemiştir. Bu iç varlığın da Tanrı'nın varlığından bir nur olduğunu anlatmağa çalışmıştır. Düşünürümüzün işte bu husustaki bazı ifadeleri:

*Nereye bakar isem dopdolusun
Seni nereye koyam benden içeru
Beni sorma bana bende değilim
Suretim boş yürür dondan içeru*

*Şeriat, tarikat yoldur varana
Hakikat, marifet ondan içeru
Süleyman kuş dilin bilir dediler
Süleyman var süleymandan içeru*

Yunus Emre, felsefesinde bazan vahdet-i vücuda varan görüşleri dile getirmiştir. Bu görüşlerini anlaşıldığına göre vecd halini yaşadığı anlarda ifade etmiştir. Normal zamanlarda evrenin, Tanrı'nın hür iradesiyle yaratıldığını doğrulamıştır.

Yunus Emre'nin, insanın iç varlığını Tanrı'dan gelen bir bir ışık gibi gösteren, bazan da insanın Tanrı'da var olduğunu anlatan bazı ifadeleri şunlardır:

*Yedi yer, yedi göğü, dağları denizleri
Urmağ ile Tamuyu cümle vücûtta bulduk
Gece ile gündüzü, gökte yedi yıldızı
Lehvde yazılı sözü, cümle vücûtta bulduk*

**

*Tevrat ile İncil'i, Furkan ile Zebur'u
Bunlardaki beyanı, cümle vücûtta bulduk*

**

*Onsekiz bin âlem halkı cümlesi bir içinde
Kimse yok birden ayrı söyleyen dil içinde*

**

*Bu tılsımı bağlayan, cümle dilde söyleyen
Yere göğe sığmayan girmiş bu can içine*

**

*Tanrı kadim, kul kadim, ayrılmadım bir adım
Gör kul kim, Tanrı kimdir, anla ey sahip kabul*

**

*Âdem yartılmadan
Can kalıba girmeden
Şeytan lânet olmadan
Arş idi seyran bana*

Yunus Emre görüldüğü gibi büyük bir düşünürdür. Doğunun derin felsefesini kendine has bir sentezle dile getirmiştir. Bunu yaparken kendisinin insanî dehası, din anlayışı ve tasavvufî kültürü önemli bir etken olmuştur. Yunus'un felsefeye, hikmete ve tefekküre önem verdiğini şu ifadelerinden de anlamaktayız.

*Odur bana benden yakın
Hikmet bilen buldu hakkın
Okuyup hikmetin ilmin
Lokman olayım bir zaman*

**

*Biçare Yunus neylesin
Derdini kime söylesin
Bir dem tefekkür eylesin
Bu dünyanın hallerine*

Yunus Emre, görüldüğü gibi âdeta bazı konularda batıdaki varoluşçu felsefeye öncülük etmiştir. Ancak Yunus, ne Sartre gibi, ne de Heidegger gibi inkârcı olmamıştır. Tanrı'yı daima yüceltmiş ve onun âşığı olmuştur. Onun felsefesinde Gabriel Marcel ve Karl Jaspers'e mal edilen düşüncelerin tohumlarını görmekteyiz. Batılı bu düşünürler belki de Yunus'u bilmiyor-

lardı. Ancak Yunus'un sistemi onlardan daha derin ve daha değişiktir. Duygusu, sezgisi ve insancıl yapısıyla Yunus, bütün insanların ıstırabını dile getirmiştir. Bu konuyu Yunus'un řu dörtlüğü ile bitirelim:

*Adımız miskindir bizim
Düşmanımız kindir bizim
Bir künseye kin tutmayız
Kamu âlem birdir bize*

İBN HALDUN

İbn Haldun, Hicrî 732, Milâdî 1332 de Tunus'da doğdu. Ailesi Hadramut'dan İspanya'ya göç ederek gelmiştir. İbn Haldun felsefe, tarih ve zamanında geçerli öteki ilimleri tahsil etti. Tarihte Mes'udî'nin fikirlerinin etkisi görülür. Ancak kendisi bu konuda yeni araştırma yöntemleri getirmiştir. İlk kez sosyoloji ve tarih felsefesi yapmıştır. İbn Haldun'un, Tarihine yazdığı Mukaddime adlı eserde tarih felsefesinin ilk araştırma yöntemi görülür.

İbn Haldun, Ebu Abdullah Muhammed al-Ansarî'den ders almış, ayrıca çalışkanlığıyla kendini iyi yetiştirmiştir. Çeşitli siyasî görevlerde de bulunmuştur. Bir ara Fas Emiri Ebu İnan'ın veziri olmuştur. Kıskananlar yüzünden hapsedilmiştir. Serbest bırakılınca Endülüs'e gitmiştir. Onun Giranta Emiri Abdullah b. Ahmer'in sarayında vazife aldığını da görüyoruz. Bir ara bu Emir onu Kastil krallığına elçi olarak yollamıştır. İbn Haldun, bazan tehlikeyi sezdiği için, bazan da kırgınlıklar dolayısıyla saraydan saraya dolaşmış ve çeşitli emirlere hizmet etmiştir. Bir süre bedeviler arasında da dolaşmıştır. En sonra Kahire'de Hicrî 808, Milâdî 1406 da ölmüştür.

Elimizde Tarih'i, Tarihine yazdığı Mukaddime'si ve Şifa as-Sail Li-Tehzibi'l-Mesail adlı eserleri vardır. İbn Haldun tarih araştırmasının toplumun yaşantısı ile

yakından ilgili olduğunu tesbit etmiştir. Tarih insan hayatının toplumsal olaylarını açıklamalıdır. Bunu yapmak için de insanların yaptıkları eserler, besinlerin üretimi, ilim ve sanatın doğuşu anlatılmalıdır. Tarihin de bir kanunu vardır. Tarih yalnız gerçek olgular değil, aynı zamanda olguların tahlilidir. Tarihte benzer sebepler, benzer sonuçları doğurmuştur. Tarih ona göre toplumun bütün görünüşlerini kapsamalıdır. Böyle bir tarih, töreleri, devleti yönetme biçimlerini ve kültürü içermelidir. Kısacası tarih yalnız savaşlar demek değil, toplumun medeniyetini de anlatan bir ilimdir. İnsan toplumuna etki yapan olguları ve bu olguların nedenlerini açıklayan tarihçi başarılı olur.

İbn Haldun insan için toplum hayatının zorunlu olduğunu belirtmiştir. Devlet toplum dışında kavranamaz. Devletsiz toplum düşünmek de güçtür. İnsan hayatı dayanışma ile mutlu doğrultuda gelişir. Toplum için devamlı anarşi imkân dışıdır. Sonunda yönetenlerin ve yönetilenlerin bulunması gereklidir.

İbn Haldun, uygarlıkların kurulmasında iklimlerin de etkili olduğunu ve büyük uygarlıkların iklimi ılımlı olan yerlerde kurulduğunu belirtmiştir. Böyle iklimler insan tabiatına daha uygundur. Sert iklim, insanı daha çok yorar ve böyle iklimi olan yerlerde doğaya uymak güç olur. Aşırı sıcak ve aşırı soğuk iklimlere nazaran ılımlı yerlerin insanı daha çok çalışma imkânı bulur.

İbn Haldun'a göre insan doğduğu gibi kalmaz. İnsanın alışkanlıkları ve içinde yaşadığı toplumun şartları ona etki yapar. Milletlerin değişik karakterde olmaları alışkanlıklarının ve kazandıkları yaşama tarzlarının sonucudur. Alışkanlıklar insan tabiatını değiştirirler. Alışılan şey töre haline gelir.

İbn Haldun'a göre Devlet, hal ve şartların gelişmesiyle değişikliğe uğrar. Bir devlet, yükselme, duraklama ve gerileme hallerini geçirir. En sonra da yıkılır. Devletin devamlılığı insan hayatına benzer. İnsan toplumunun geçireceği bu evreleri önlemeye imkân yoktur.

İbn Haldun'a göre bir devlet şu beş olguyu yaşar:

- 1- Göçebelikten zafere ulaşmak.
- 2- Alınmış yerlerdeki kavimlere hükmetme. İktidarın sağlamlaştırılması, köleler sınıfının ve sanatların doğması.
- 3- Büyük şehirlerin kurulması. Zenginliğin artması. Çiftçilik ve ticaretin gelişmesi.
- 4- Yönetenlerin barış ve esenlik yolunu seçmesi. Başka ülkelere göz dikmemesi ve geçmiş milletlerin tecrübelerinden yararlanması.
- 5- Yönetenlerin eğlenceye ve haksız işlere yönelmesi. Bu hale düşünce devletin çökmesi bir gün kesinleşir.

İbn Haldun, dinin toplumsal etkisini kabul etmiştir. Devlette liberal bir politikanın ve özgürlüğün yerleşmesine taraftar olmuştur. Özellikle düzen ve görev sevgisinin yerleşmesinin önemine dikkati çekmiştir. Geniş düşünceli bir insan olarak İbn Haldun, fertler üzerinde gereksiz baskıyı hoş karşılamaz. Umran ilmi dediği medeniyet ilmine önem vermekle sosyolojiye hizmet etmiştir. İktisadiyatın ferdî çabalarla gelişeceğini ve zenginliğin ancak çalışmakla kazanılacağını belirtmiştir. Dindar olan İbn Haldun, dini insanın sosyal hayatının bir görünüşü olarak anlatmıştır. Ferdî ruh hayatına önem veren İbn Haldun, hiç bir şeyde aklı ihmal etmemiştir. Tarihle sosyolojiyi âdeta birşel-

tiren ve araştırmada yeni ilkeler getiren İbn Haldun büyük bir düşünürdür. Onun bu yoldaki çalışmaları bir çok islâm devletine ışık tutmuştur. Şarklı ve garplı bir çok bilğine yol göstermiştir. Ondokuzuncu yüzyılda Tunus'ta onun adına nisbetle Halduniye Cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyetin, onun görüşlerini yansıtmak için çaba harcadığı görülmüştür.

İbn Haldun, Mukaddime'sinde çeşitli ilimleri anlatmış ve bu ilimlerin değerini belirtmiştir. İlimleri ilkin aklî ve naklî diye ikiye ayırmıştır. Aklî ilimleri de dörde ayırmıştır. Bunların dalları şunlardır: 1- Mantık. 2- Talimî (Riyazî) ilimler. 3- Tabii ilimler. 4- İlahî ilimler. Şer'î yani naklî ilimlerin bölümleri de şunlardır: 1- Tefsir. 2- Kıraat. 3- Hadis. 4- Fıkıh Usûlü. 5- Fıkıh, 6- Kelâm, 7- Tasavvuf. 8- Rûya. Ayrıca bu ilimlerin daha küçük dallarından da bahsetmiştir.

İbn Haldun ayrıca dil, kimya, harflerin esrarı, sihir ve tılsım ilimlerinden de söz etmiştir.

İbn Haldun, çocukların eğitimi hakkında da fikir yürütmüştür. Bu hususta önem verilecek ilkeleri şöyle sıralamıştır: 1- İlk kolay şeylerden başlayıp zor olan şeylere doğru tedricen ilerlemek gerekir. Konuyu bir kaç kere tekrarlamakta yarar vardır. 2- Çocuğun duygularına hitap eden örnekler vermelidir. 3- Bir konuyu iyice öğretmeden diğerine geçmemelidir. 4- Öğretim sırasında çocuğa sert davranılmamalıdır. Çünkü sertlik çocuğu yalan söylemeğe iter ve tembelleştirir. 5- Çocuğa öğüt yerine iyi örnekler vermelidir. Ana, baba ve öğretmen çocuklara yasak ettikleri şeyleri yapmama- lıdır. 6- Çocuğa dersler ana dili ile verilmelidir.

Görülüyor ki İbn Haldun'un eğitim hususunda koyduğu ilkeler bu gün dahi geçerlidir. Özellikle çocu-

ğun şahsiyetine verasetin değil, eğitim ve toplumun törelerinin yön vereceğini kaydetmesi dikkati çekicidir.

Hasılı İbn Haldun, çok yönlü bir düşünürdür. Onun görüşleri tarih araştırmasına ve sosyoloji ilminin gelişmesine etki yapmıştır. İbn Haldun Araplarla Türkleri karşılaştırırken Türklerin başarılarından ve üstünlüklerinden övgüyle söz etmiştir. İbn Haldun, akılcı ve tecrübeye önem veren bir düşünür olmakla beraber tasavvufçulara da saygı göstermiştir.

İbn Haldun, yalnız İslâm âleminde değil, aynı zamanda Batılılarca da takdir edilen büyük bir düşünürdür.

MUTEZİLE EKOLÜNÜN İKİ DÜŞÜNÜRÜ: VASIL VE CAHİZ

İslâm'da Mutezile adı başlangıçta bazı siyasî olaylara katılmayanlara verilirdi. Meselâ Hz. Ali ile Hz. Aişe arasındaki çekişmede tarafsız kalanlara "Mutezile" denmişti. Her iki tarafa katılmayıp tarafsız kalan Sahabîler arasında Abdullah b. Ömer, Muhammed b. Mesleme al-Ansarî ve Usame b. Zeyd gibi tanınmış kimseler vardı.

Hz. Hasan ve Hz. Muaviye arasındaki çekişmeye katılmayanlara da "Mutezile" adı verildi. Bunlar tartışmaya girmek istemeyen, tartışma yerine daha çok ibadete önem vermek isteyen kimselerdi.

Bir kelâm ekolünün doğmasını sağlayan itizalî hareket ise Miladî 748 de ölen Vasıl b. Ata ile başlar. Vasıl b. Ata, Basra'daki zühd ekolünün başkanı olan Hasan Basrî'nin öğrencisidir. Bir gün Hasan Basrî'nin toplantısına bir adam gelerek şöyle bir soru yöneltti: "Büyük günah işleyen kimse mü'min midir? Yoksa kâfir midir?" Bu soruya Hasan Basrî'den önce öğrencisi Vasıl b. Ata cevap verdi. Vasıl b. Ata, cevabında "büyük günah işleyen ne kâfirdir, ne de mü'mindir. Böyle bir kimse fâsıktır" dedi. Bunun üzerine Hasan Basrî, kelâm ilmi tarihinde tanınmış "Vasıl bizden itizal etti yani ayrıldı" cümlesini söyledi. Vasıl'ın hoca-

sından ayrılmasıyla “ayrılanlar” anlamına gelen Mu-
tezile ekolü doğdu.

Vasıl b. Ata, büyük günah işleyeni fasık saymakla Haricîlerin görüşlerini çürütüyordu. Haricîler büyük günah işleyenin kâfir olduğunu söylüyorlardı. Meselâ adam öldüren, hırsızlık yapan, yetim hakkı yiyen veya dedi-kodu eden kimse Haricîlere göre ne kadar çok ibadet ederse etsin kâfir sayılır. Mu’tezile bu görüşe katılmadı. Büyük günah işleyen mü’min, fasık sayılır diyorlardı. Mutezile’ye göre böyle bir günah işleyen kimse tövbe etmeden ölürse Cehennem’e gider. Ancak imanı olduğu için bir kâfirden daha hafif bir ceza ile cezalandırılır. Mutezile’nin bu görüşü aynı zamanda Mürcie’ye de bir karşılık idi. Çünkü Mürcie iman sahibi kimseye günah işlemenin zarar vermeyeceğini ileri sürüyordu. Kur’andaki “Allah’tan umut kesmeyiniz. Çünkü Allah bütün günahları bağışlar” mealindeki âyeti delil göstererek İslâm’da imanın önemli olduğunu, müminin günahını Allah’ın bağışlayacağını, inançsızların ise Cehennem’e gideceklerini söylüyorlardı. Oysaki Mürcie’nin bu görüşü hem Mu’tezile, hem de Sünnet Ehli açısından yanlıştır. Sünnet Ehli’ne göre Kur’an bir bütündür. Kur’an’da gerek inancın önemi ve gerekse ibadetin önemi belirtilmiştir. Ayrıca büyük günah işlemenin kötülüğü açıklanmıştır. Bu nedenle İslâm’da iman ve davranış güzelliğine beraberce önem vermeli-
dir. Nitekim Sevgili Peygamberimiz “ben ahlâkın güzelliğini tamamlamak üzere gönderildim” diye buyurmuştur.

Sünnet Ehli’ne göre büyük günah işleyen kimse kâfir sayılmaz. Suçsuz da sayılmaz. Böyle bir kimse günahkâr mü’min sayılır. Günahını Allah dilerse bağışlar, dilemezse bağışlamaz.

Vasıl b. Ata, yeni bir fâsık anlayışı getirmekle alışlagelmiş görüşlere ters düşüyordu. Çünkü Peygamberimiz zamanında kâfirle mümin arasında bir fâsık mertebesi yani “iki yer arasında orta yer” görüşü yoktur. Vasıl b. Ata, büyük günah işleyen kimsenin Âhirette kâfirle mümin arasında bir mertebeye sahip olacağını söylemekle Sünnet Ehli’ne ters düşüyordu. Peygamberimiz zamanında insanlar genellikle üç bölüme ayrılırdı: Mü’minler, münafıklar, kâfirler.

Mü’minler, imanın şartlarına inanıp davranışları ile de İslâmiyete bağlı kalan kimselerdir.

Münafıklar, kalpleri ile inanmadıkları halde mümin görünen kimselerdir. Bunlar görünüşte ibadette de kusur etmezlerdi.

Kâfirler, İslâmiyeti açıkça kabul etmeyen kimselerdir.

Peygamberimiz zamanında insanlar genellikle bu üç bölüme ayrılırdı.

Vasıl b. Ata, Allah’ın zatî sıfatlarını da tevil etmiştir. Tevhit inancının gereği olarak Allah’ın yalnız kidem sıfatını kabul etmiştir.

Vasıl, kader meselesinde Ma’bed al-Cuhenî ve Gaylân ad-Dımeşkî’nin etkisinde kalmıştır. Ona göre hakîm ve adaletli olan Allah’ın, kullarına iradeleri ile yapmadıkları fiilden ötürü zulmetmesi düşünülemez. Kullar bir fiili Allah’ın zorlaması ile değil, kendi özgür iradeleri ile işlerler. Bundan dolayı da sorumludurlar.

Mu’tezile’nin ilk kurucusu Vâsıl b. Âta, Sıffin savaşı, Cemel vak’ası ve Hz. Osman’ın öldürülmesi olayı hakkında fikir yürüttü. Sünnet Ehli mensupları sahabeye karşı son derece saygılı oldukları halde Vasıl b. Ata, sözü geçen olaylara katılanların bir bölümünün fâsık olduğunu iddia etti.

Vasıl b. Ata, görüşlerini yaymak için çeşitli eserler yazdı. Eserlerinin bazılarının isimleri şunlardır: Asnaf al-Murcie, Kitab fi't-Tevbe, Kitab Maani'l-Kur'an, Kitab fi't-Da'vet, as-Sebil ile Marifet al-Hakk, Kitab Ma Cera Beynehu ve Beyn Amr b. Ubayd, Tabakat Ehl al-İlm va'l-Cehl, al-Menzile Beyn al-Menzileteyn, al-Hatb fi't-Tevhîd va'l-Adl.

Ne yazık ki Vasıl'ın kaybolan eserlerinin isimlerini ancak Tabakat kitaplarından öğrenebiliyoruz.

Vasıl hakkında sözlerimizi bitirmeden önce bir hususa dokunmakta yarar vardır. Vasıl b. Ata zamanında Zındıklar, Maneviye, Hariciler, Dehriler ve çeşitli dîmî akımlar İslâmiyete aykırı görüşler yayıyorlardı. Mu'tezile'den gerek Vasıl b. Ata ve gerekse Amr b. Ubayd bu akımlara karşı durdular. Kendi öğrencileriyle birlikte İslâmiyet'in savunmasını yaptılar. Vasıl, bazı görüşlerinde yanılmakla birlikte İslâmiyet'i savunmakla olumlu bir hizmet de yaptı. Esasen kendisi ibadete ve ilme düşkün bir kimse idi. Ahlâk açısından da olgun davranmağa çalışırdı. Mu'tezile ekolünden, kötü niyetli bazı kişiler yanında, dinimize hizmet eden bilginler de yetişti. İşte bunun içindir ki halife Me'mun, Mu'tasım ve Vâsık, Mu'tezile ekolü mensuplarını tuttular. Onlara değer verdiler. Abbasî Devleti sarayında itibarı olan bir mutezilî bilgin de Ca'fer b. Mubeşşer'dir. Bir gün Halife Vâsık, veziri Ahmed b. Ebî Davud'a niçin kendi dostu olan mutezilî bilginleri kadı ve hâkim tayin etmiyorsun deyince Vezir şu cevabı verdi: "Ey Mü'minlerin Emiri onlar bunu kabul etmiyorlar. Meselâ Ca'fer b. Mubeşşer'e onbin dirhem yolladım. Kabul etmedi. Ziyaret için izin istedim, vermedi. Müsaadesiz yanına girince de yüz vermedi. Kadılığı nasıl kabul ettireyim.?" Oysaki çok muhtaç du-

durumda olan Ca'fer b. Mübeşşer'e bir dostu iki dirhem verince teşekkür ederek aldı. Ca'fer bunun nedenini de şöyle açıkladı: Vezirin yolladığı onbin dirhem milletin parasıydı. Bu iki dirhemde ise milletin hissesi yoktur. Onun için kabul ettim.

Bu olay da gösteriyor ki bazı halifelerin saygı ve sevgisini kazanan mutezili bilginler içinde gerçekten erdemli kişiler çoktur.

Sarayda itibar gören mu'tezili bilginlerden birisi de Câhiz'dir. Miladî 869 yılında ölen Ebu Osman Amr b. Bahr al-Câhiz çok yönlü bir bilginidir. Câhiz, Basra'da edebiyat, felsefe ve din bilginlerinden çok iyi yararlandı. Çağının en güçlü bilginlerinden biri oldu. Halife Mu'tasım'ın veziri İbn az-Zeyyat'ın dikkatini çekti. İbn Zeyyat ona sarayda gerekli değeri verdi. Hilâfete Mütevekkil geçtikten sonra, Mutezile gözden düşmeğe başladı. Câhiz, bu kez de saraya yakınlığı ile bilinen Ahmed b. Ebî Davud'un saygı ve sevgisini kazanarak itibarını sürdürdü.

Câhiz, her şeyden önce iyi bir edebiyatçı idi. İlmî eserlerinde bile usta bir kalemin uslûbu görülür. Bazı eserlerinde günün meselelerini sohbet biçiminde açıklar.

Câhiz ayrıca Yunan akılcı felsefesini ilk inceleyen bilginlerdendir. Özellikle Aristo'yu iyi biliyordu.

İlâhiyata dair yazdığı eserlerinde akılcı bir yol izlemiştir. Kitab al-Hucac fi'n-Nübüvve'de peygamberliğin gerçekliğini ispatlamağa çalışmıştır. Kitab Halk al-Kur'an'da, Kur'an'ın Allah tarafından yaratıldığını iddia etmiştir. Ona göre Allah'ın kelâmı kadim kabul edilirse kadimler çoğalır. Oysaki Allah'tan başka kadim varlık yoktur. Sünnet Ehli'ne göre Allah'ın kelâm sıfatı zatının aynı da, gayrı da değildir. Kur'an kadimdir.

Câhiz, Kitab ar-Redd ala'l-Müşebbihe adlı eserinde Allah'a el, yüz, ayak isnat eden Müşebbihe'ye cevap vermiştir. Allah'ın hiç bir şeye benzemediğini belirtmiştir. Mu'tezile mensupları tevhit ilkesini kabul ederek Müşebbihe ve Mücessime'nin görüşlerine karşı çıkmışlardır.

Câhiz, Kitab ar-Redd ala'n-Nasara adlı eseriyle Hıristiyanlığa cevap vermiştir. Kitab al-Marife de Câhiz'in ilâhiyata ve marifete dair bir eseridir.

Câhiz, zamanındaki milletlerin bazıları hakkında da eserler yazmıştır. Araplar ve arap olmayan müslümanlarla ilgili olarak Kitab al-Arab va'l-Mavali'yi yazmıştır. Ayrıca Kitab al-Arab va'l-Acem'i kaleme almıştır. Câhiz, Türklerin üstüalükleri hakkında da güzel bir eser yazmıştır. Bu eserin adı Risale fi Fadail'el-Etrak'tır. Son sıralarda Türkçeye çevirilmiş olan bu eserinde Câhiz, Türklerin İslâm ordusuna alınışını benimsemekte ve öğmektedir. Türklerin cesaretini, mertliğini ve dürüstlüğünü belirtmektedir.

Câhiz, Kitab al-Buldan adlı eserinde çeşitli şehirlerin halkından söz eder.

Câhiz'in çeşitli konularda yazdığı bazı eserlerinin isimleri şunlardır: Kitab az-Zer va'n-Nahl, Kitab al-Bağl, Kitab an-Nisa, Kitab al-Mesail, Kitab al-Hayvan, Kitab al-Cevari ve'l-Gılman, Kitab al-Buhala, Risale fi'l-Mead ve'l-Maaş, Risale fi'l-Adava va'l-Hased, Kitab al-Beyan va't-Tebyîn.

Câhiz, iyi bir edip, düşünür ve kelâmcı olmakla beraber eserleri genellikle düzensiz ve konu dışına çıkışlarla dolduru. Eserlerinde kıssa anlatma özentişi görülmektedir.

Câhiz, zındıklara, dehrîlere ve başka dinlerin etkilerine karşı mantıkî dellillerle İslâmiyet'i savunmuştur.

Bunu yaparken âyetlerden yararlanmayı ihmal etmemiştir.

Ancak akılcılıkta bazan çok ileri gittiği görülür. Hatta bütün bilgilerin zorunlu ve tabiat icabı olarak edinildiğini ileri sürer. Ayrıca insanın, iyilik ve kötülüğü kendi özgür iradesiyle yaptığını söylemiştir. Kıscası kader konusunda irade özgürlüğünü savunmuştur.

Aklı başında herkesin Allah'ın yaratma gücünü ve peygambere ihtiyaç olduğunu bileceğini söylemiştir.

Câhiz, akılcılığı ile taklide karşı olmuştur. Ayrıca çağının bilim hareketlerinden yararlanmayı bilmiş ve ilmi teşvik etmiştir.

Sonuç olarak Câhiz, halifelerin sarayında itibar görece kadar saygıdeğer bir insandı. Çağının çeşitli bilim dallarında eserler vererek İslâm kültürüne hizmet etmiştir. Dini her türlü sapıklığa karşı savunmuştur. Böylece Mu'tezile ekolünün en tanınmış bilginlerinden biri olmuştur. Ancak bazan dini savunayım derken kendisi de hataya düşmüştür. Sünnet Ehli bilginleri Câhiz'in bu hatalarına karşı çıkmışlardır. Mu'tezile mensupları zamanla görüşlerini zorla kabul ettirmek istedikleri için halkın şikâyeti artmıştır. Zamanla Sünnet Ehli'nin görüşleri Mutezile mezhebinin yerini tutmuştur.

Allah dinimize iyi niyetle hizmet eden her mü'minden razı olsun.

İMAM EŞ'ARİ VE EŞ'ARİYYE

Sünnet Ehli'nin tanınmış inanç ekollerinden birinin görüşlerini Eş'arî sistemleştirmiştir. Ebu'l-Hasan Ali al-Eş'arî hicrî 260, milâdî 873 yılında Basra'da doğmuştur. Basra İslâmiyet'in ilk asırlarında önemli bir kültür merkezi idi. Eş'arî'nin yetiştiği devirde başta Bağdat olmak üzere büyük şehirlerde önemli kültür faaliyetleri oluyordu. Özellikle Mu'tezile'nin ilmî ve fikrî faaliyeti dikkati çekiyordu. Bizim burada araştırma konusu yaptığımız Eş'arî de başlangıçta Mu'tezile'nin etkisinde kalmıştır. Oysaki Mutezile, Sünnet Ehli'nin düşüncesinin dışına çıkmıştı. Eş'arî bu durumun farkına vardı. Bir gece iki rek'at namaz kıldıktan sonra, kendisini doğru yola yöneltmesi için Yüce Allah'a dua etti. Rüyasında Hz. Muhammed'i (S.A) gördü. Gördüğü rüyada sevgili Peygamberimiz ona sünnet yoluna girmesini emretti. Bundan sonra Eş'arî eski inançlarından sünnet'e aykırı olanları reddetti. Mu'tezile'ye karşı durum aldı. Onların hatalarını yazıları ve sözleriyle çürütme yoluna girdi. Mu'tezile Allah'ın gözle görülmeyeceğini, Kur'an'ın yaratıldığını ve insanın kendi fiilini yaratıldığını iddia etmişti. Eş'arî bu görüşlere karşı çıktı. Dinde orta yolu yani Sünnet Ehli'nin yolunu tuttu. Makalat al-İslâmiyyîn, Kitab al-Luma, al-İbane An Usul ad-Diyane ve Risale İstihsan al-Havd fi İlm al-Kelâm gibi önemli eserler yazdı. Hicrî 330 yılında hayata gözlerini yumdu.

Selefiyyun dediğimiz İslâm'ın ilk devirlerinde yetişen Müslümanlar, fıkhıta Kur'an, Sünnet ve gereğinde akla müracaat ederlerdi. İnanç meslelerinde ise yorum yapmayı istemezlerdi. Müteşabih naslardaki el, ayak, yüz manasına gelen kelimeleri tefsir etmezler, olduğu gibi kabullenirlerdi. Ne var ki zamanla İslâm devletinin hudutları genişlemiş ve yabancı kültürler Müslümanlar arasında yayılmıştı. Bazı kötü niyetli kişiler dolaylı veya dolaysız yollarla İslâmiyet'i zedeleme hevesine girişmişlerdi. Bu sebeple İslâm bilgileri akla ve nakle dayanarak kendi dinlerini savunmak ve sapık fikirleri çürütmek istediler. Böylece kelâm ilmi doğdu. İnanç meseleri bir sisteme bağlandı. Sufyan as-Sevrî ve Ahmed b. Hanbel, Kur'an'ın yaratılmış olmadığını daha önce savunmuştur. Ebû Hanife, al-Fıkh al-Ekber adlı eserini yazarak sapık görüşlere karşı doğru yolu göstermişti. Eşarî ise Sünnet Ehlinin inanç meslelerini daha derli toplu açıkladı ve bir sisteme bağladı.

Eş'arî inkârcılara karşı Allah'ın varlığını Kur'an'a ve akla dayanarak ispat etti. Bir damla su parçasından insanın nasıl meydana geldiğine dikkati çekti. Allah'ın İlim, Kudret, İrade, Hayat, Kelam, Sem'(işleme) ve Basar (görme) sıfatlarını izah etti. Bu zatî sıfatların ezelden beri Yüce Allah'da bulunduğunu yazdı. Mu'tezile ise Allah'a mahsus yegâne zatî sıfatın kıdem olduğunu iddia etti. Mu'tezile zatî sıfatları tevil etme yoluna saptı.

Eş'arî, Yüce Allah'ın Âhirette gözle görüleceğini, Kur'an'ın kadim olduğunu ve insanların fiillerinin Yüce Allah tarafından takdir edildiğini açıkladı. Ancak kulun da cüzî iradesiyle bir fiili kazanma özgürlüğünün bulunduğunu söyledi. Bu sebeple insanın yaptıkları iş-

lerden sorumlu olduğunu belirtti. Yüce Allah'ın kötü fiil ve davranışlardan razı olmayacağını hatırlattı.

Eş'arî, Yüce Allah'ın hiç bir varlığa benzemediğini, doğurmadığını ve doğurulmadığını izah etti. Mu'tezile, büyük günah işleyenlerin fasık sayılıp Cehennem'in üst katında sonsuz olarak azap çekeceğini iddia etmişti. Eş'arî ise iman sahibi olup büyük günah işleyenlerin günahkâr mü'min sayılacağını söyledi. Nitekim Yüce Allah Kur'an'da "Allah kendine ortak Tanrı tanımmasını affetmez. Bunun dışındaki günahları dilediği kimse için affeder" diye buyurmuştur. Tabii bu af konusu Yüce Allah'ın dileğine kalmıştır. İslâm'da tövbe kapısı açıktır. Ancak Allah Affeder diyerek günaha ısrar etmek iyileşirim diye zehir içmeğe benzer.

Eş'arî, iman meselesi üzerinde de durdu. İman, Yüce Allah'ın birliğini ve Hz. Muhammed'in (S.A) son Peygamber olduğunu dil ile ikrar, kalp ile tasdikdir.

Eş'arî, Âhiret hayatı üzerinde de yeterince durdu. İnsanı ilk kez yaratan Yüce Allah'ın Âhirette onu diriltmeğe kadir olduğunu naslarla izah etti. Her şeyin Allahın ol (kun) emriyle yoktan meydana geldiğini, Âhirette cesetlerin dirileceğini ve adalet terazilerinin kurulacağını anlattı.

Mu'tezile, dinî meslelerde gereğinden çok akılcı bir yol izledi. Eş'arî ise akıl ve nakle beraberce önem verdi. Mu'tezile gibi aşırı tevil yollarına gitmedi.

Eş'arî, nübüvvet ve risalet mesleleri üzerinde gereği gibi durdu. Bilindiği gibi bir melek aracılığa ile Yüce Allah tarafından kendisine vahiy gelen ve âdetleri bozacak surette mu'cize gösteren kimseye nebî denir. Bu sıfatlara malik olmakla beraber yeni bir şeriat getiren veyahut eski şeriatın bazı hükümlerini

ortadan kaldıran kimseye de resûl denir. Pek çok nebî, gelip geçmişlerdir. Genel olarak bütün peygamberlerin sayısı bir rivayete göre yüz yirmi dört bindir. İlk resûl Hz. Âdem, son resûl Hz. Muhammed'tir (S.A).

Eş'arî, Yüce Allah'ın fiileri için sebep aranmayacağını da açıkladı. Çünkü Allah, yaptığından sorumlu değildir. Sorumlu olan kullardır.

Hasılı Eş'arî, sözleri ve yazılarıyla Sünnet Ehli'ne aykırı davrananların görüşlerini çürüttü. İnanç meselelerinde orta ve doğru yolu gösterdi. Böylece de inançta milyonlarca insanların kabul ettiği Eş'ariye ekolü doğdu. Yüce Allah ondan razı olsun.

İMAM MATURİDİ VE GÖRÜŞLERİ

Ebû Mansûr Mâturîdî hicrî üçüncü yüzyılın ortalarına doğru Smerkand'ın Maturîd mahallesinde doğdu. Fıkıhda Ebû Hanîfe'nin görüşlerini benimsedi. Kelâm ilminde hocası, hicrî 268, milâdî 881 yılında ölen Nasr b. Yahya al-Belhî'dir. Şerefeddin Yaltakaya Mâturîdî'yi bir Türk kelâmcısı olarak sunmuştur. Gerçekte de Ebû Mansûr Mâturîdî'nin doğup büyüdüğü bölgelerde Türkler oturuyordu. Kurduğu kelâm ekolünün görüşleri de daha çok Türkler arasında yayılmıştı.

Mâturîdî, bir ara Basra'ya gitti. Yine bir Türk bilgini sayılan Ebû Hanîfe'nin al-Fıkh al-Ekber ve al-Fıkh al-Ebsat gibi eserlerinden çok faydalandı. Mâturîdî'nin yaşadığı çağda kelâma dair çetin münazaralar ve münakaşalar vardı. Bir yandan Mu'tezile fiillerde aşırı özgürlüğü ve akılcılığı savunuyordu. Öte yandan Eş'arî, mu'tezililere karşı durum almıştı. Bu tartışmalardan da faydalanan Mâturîdî, kelâm bilminde orta bir yol izledi. Daha çok Eş'arî'nin görüşlerine yakın düşünceleri benimsedi. Hicrî 333, milâdî 944 yılında ölen Ebû Mansûr Mâturîdî, bir çok eserler yazarak kelâmda Mâturîdîlik ekolünün kurulmasını sağlamıştır. Yazdığı eserler arasında şu kitaplar vardır: Kitab at-Tevhîd, Kitab al-Makalât, Kitab Te'vilât al-Kur'an, Kitab Beyan Vahm al-Mu'tezile, Kitab

Redd Evâil al-Edille li'l-Ka'bi ve Kitab Redd Tehzib al-Cedel li'l-Ka'bi.

Ebû Mansûr Mâturîdî, inanç meslelerinde daima ölçülü davranmış ve Sünnet Ehli'nin görüşlerini benimsemiştir. Gerek Eş'arîlik ve gerekse Mâturîdîlik ekolleri inanç meslelerinde Sünnet Ehli'nin görüşlerini temsil ederler. Ancak her iki ekol arasında bazı küçük ayrılıklar vardır. Fakat zamanla her iki ekol, önemli ölçüde kaynaşmışlardır. Mâturîdîliğin başlıca görüşleri şunlardır:

İmam Mâturîdî'ye göre tekvin (yaratmak, oldurmak) sıfatı, yapılan şeyden başkadır. Çünkü tekvin Allah'ın sıfatıdır. Yapılan iş ise yaratılmıştır. Ona göre Allah'ın sıfatları zatının aynı sayılamaz. Sıfatlar zattan ayrı bir şey de değildirler. Nasıl bir kumaşın rengi, kumaşın aynı da, gayrı da değilse, Allah'ın sıfatları da zatının aynı veya zatından ayrı bir şey sayılamaz. Eş'arîlere göre ise Allah'ın öldürmek veya diriltmek gibi fiil sıfatları sonradan olmadır yani hâdistir. Başka bir deyişle bu gibi sıfatlar Allah'ın zatından başka bir şeydir. Demek ki Eş'arîler tekvin sıfatını zatî sıfatlardan saymamıştır. Mâturîdîler ise bunu zatî sıfat olarak kabul etmişlerdir.

Mâturîdî, Eş'arî gibi Kur'an'ın kadîm olduğunu doğrulamıştır. Nasıl Allah'ın zatı ezeli ise, kelâm sıfatı da ezeldir. Bilindiği üzere Mu'tezile, Kur'an'ın yaratıldığını iddia etmişti.

Mâturîdî'ye göre iman, dil ile söylemek, kalp ile doğrulamaktır.

Mu'tezile, insanların özgür bir surette kendi fiillerini yaptıklarını ileri sürmüştü. Mâturîdî ise Allah'ın insanda fiil ile beraber her an güç yarattığını ve kulun

bu güçle fiile etki yaptığını söylemiştir. Bu sebeple de kul, yaptıklarından sorumludur. Evet her şeyi Yüce Allah yaratmıştır. Fakat Tanrı insanlara cüzî irade de vermiştir. Yüce Allah, kullarının kaderini genel olarak Levh-i Mahfuz'a yazmıştır. Fakat Allah bu yazıyı, kulu bir fiili işlemeğe zorlamak için değil, istikbalde olacak işleri bildiği için yazmıştır. Yüce Allah kulların kötü işler yapmasından razı olmaz.

Mâturîdî'ye göre iyi ve kötü fiiller akıl ile bilinir. Allah iyi şeyleri emretmiştir. Kötü şeyleri ise yasaklamıştır. Eş'arîlere göre ise iyi veya kötü şeyler akıl ile bilinemez. Bunlar Allah'ın emir ve yasakları ile bilinir.

Eş'arî Allah'ı tanımanın Şeriatla vacip olduğunu söylemişti. Mâturîdî ise Allah'ı akıl ile tanımanın vacip olduğunu beyan etmiştir. Kur'an'da Allah, yer ve gök hakkında insanları düşünmeğe çağırmıştır. Evrenin düzenli işleyişini hatırlatmıştır. Kısacası Yüce Allah insanları hikmeti hakkında düşündürmek istemiştir. İnsan, taklit ve hevesten uzak olarak doğru yola yönelirse, her şeyin sebebini araştırırsa ve hakikati yürekten bilmek isterse Yüce Allah'ın varlığına aklı ile inanır. Fakat akıl, şeriat hükümlerini bilemez. Şeriat hükümleri ancak peygamberlere inen vahiyle ve onların açıklamaları ile bilinebilir.

Eş'arî, Allah'ın kullarına güçleri yetmeyeceği şeyleri teklif etmesinin caiz olduğunu söylemiştir. İmam Mâturîdî ise Allah'ın kulun gücünün yetmeyeceği şeyi teklif etmeyeceği kanaatındadır.

Eş'arî Allah'ın fiileri için sebep aranmasını doğru bulmaz. Mâturîdî ise Allah'ın her şeyi hikmeti icabı yaptığını, abesle meşgul olmadığını ve fiileri için bir sebep yarattığını kaydetmiştir.

Eş'arîlere göre kadınlar nebî olabilir. Meselâ Hz. Meryem, Asya, Sare, Hacer ve Hz. Havva birer nebî sayılabilirler. İmam Mâturîdî'ye göre nübüvvetin şartlarından birisi erkek olmaktır. Kadınlar nebî olamazlar.

Eş'arî müslüman olmayanların ibadetle yükümlü bulunduğunu söylemiştir. Ona göre böyle kimseler, hem inkârları, hem de ibadet yapmamaları sebebiyle ceza görürler. İmam Mâturîdî ise müslüman olmayanların ibadetle yükümlü bulunmadıklarını söylemiştir. Ancak böyle kimseler İslâmiyeti inkârları sebebiyle ceza görürler.

Eş'arîlere göre tevbe-i ye's makbul değildir. Mâturîdîlere göre tevbe-i ye's makbuldür.

Eş'arîler, Kur'an'ın bazısının bazısından büyük olduğu görüşündedirler. Mâturîdîlere göre ise Kur'an'ın bazısı bazısından büyük olamaz.

Aralarındaki bu gibi farklılıklara rağmen Eş'arîler ve Mâturîdîler birbirlerine karşı saygılıdır. Her iki ekolün mensupları da Sünnet Ehli'nin yolundadırlar. Bazı küçük görüş ayrılıkları nasları tefsir ve anlama farkından doğmuştur. Yoksa esasta her iki imam da bir yoldadır. Zaten Eş'arîlik ve Mâturîdîlik zamanla bir çok bakımdan kaynaşmışlardır. Allah doğru yolu gösteren bu imamlardan razı olsun!

İMAM EBÛ HANİFE VE FIKIHTA USULÛ

Ebû Hanîfe'nin asıl adı Numan b. Sâbit'tir. Dedesinin adı Zuta'dır. İmam-ı A'zam lâkabıyla anılan Ebû Hanîfe Hicrî 80 yılında Kûfe'de doğmuştur. Ailesi Kûfe'ye yerleşmeden önce Türklerin bulunduğu bölgelerde otururdu. Ebû Hanîfe'nin Türk asıllı olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Ahmed Hamdi Akseki, Şemseddin Günaltay ve Osman Keskiöğlü gibi bilginler onu Türk saymışlardır. Onu İranlı sayanların tezleri zayıftır. Kaldı ki Türkler, Orta Asya ve İran taraflarında bir çok devletler kurmuşlardır. Buralarda yetişen bilginlere İranlıların sahip çıkması gerçekçi bir davranış değildir. Meselâ İranlılar Mevlâna'yı da Fars ırkından sayacak kadar ileri gitmişlerdir. Oysaki Mevlâna'nın Türk olduğu tartışma kabul etmez bir gerçektir. Ebû Hanîfe'nin ailesi de Türklerin meskûn olduğu bölgeden göçüp Kûfe'ye yerleştiğine göre onu Türk saymak akla daha uygundur. Hem İranlı müslüman bilginler genellikle mistik ruhludur. Ebû Hanîfe ise akılcıdır. Türklerin akılcılıkta çok kez bütün müslümanlara önerdikleri ettiği düşünülürse bu önderlikte Ebû Hanîfe'yi de unutmamak gerekir.

Ebû Hanîfe genç yaşta Kur'an'ı ezberledi. Arap dili ve edebiyatını iyice öğrendi. Hadîs ve fıkıh ilmine karşı hevesi çoktu. Fakat o gençliğinde daha çok kelâm ilminde şöhret yaptı. Ebû Amr Âmir Şa'bi'den çok

şeyler öğrendi. Fıkıhta üstadı ise tanınmış bilgin Hammâd b. Ebî Süleyman'dır. Onun ders halkasına katıldıktan sonra iyi bir öğrenci oldu. Hammâd hicrî 120 yılında ölünce onun yerine Ebû Hanîfe ders vermeğe başladı. Fıkıh ilminde bilgisi çok derinleşti. Derslerinden faydalanmak üzere Irak, Havarizm, Türkistan, Horasan, İran ve Arabistan'ın çeşitli bölgelerinden bir çok öğrenci Ebû Hanîfe'nin yanına geldiler. 30 yıl verdiği dersler esnasında 4000 kadar öğrenci yetiştirdi. Bunlardan 40 kadarının fıkıhta içtihat yapacak kadar güçlü yetiştiği söylenir.

Ebû Hanîfe'ye gerek Emevîler ve gerekse Abbasîler devrinde olmak üzere iki kez kadılık teklif edildi.

Emevîler zamanında bu teklifi Irak valisi Yezîd b. Hubeyre yaptı. Emevî'lerin Ebû Hanîfe'ye kadılık teklif etmelerinin sebebi azalan nüfuzlarını bu değerli bilginin şöhreti ile güçlendirmek düşüncesiydi. Halk o zamanlar zulümden ve yolsuzluklardan şikâyetçi idi. Ayrıca Ebû Hanîfe, Emevîlerden bazı kimselerin Ehl'-i Beyt'e işkence ettiklerini biliyordu. Bu sebeplerle kadılık teklifini kabul etmedi. Bunun üzerine Yezîd b. Hubeyre, Ebû Hanîfe'yi kırbaçla döğdürdü ve hapsetti. Bu muhterem zat bir gün bu işkencelerden kurtulma yolunu bulup Mekke'ye gitti. Hicrî 130 yılında hac görevini ifa etti ve Mekke'de kaldı. Onu Mekke'de bir çok kimse hayranlıkla takdir ettiler. İmam Malik ve Sufyan b. Uyeyne onu saygı ile anmağa başladılar. Hatta Ebû Hanîfe kıyas bakımından İmam Malik'e tesir etti.

Ebû Hanîfe, hicrî 132 yılında Abbasîler iktidara gelince Kûfe'ye döndü. Bu defa da Ebû Ca'fer Mansur ona hürmet edip kadılık teklif etti. Mansur onun manevî nüfuzundan faydalanmak istedi. Ebû Hanîfe

bu teklifi de kabul etmek istemedi. Bunun üzerine aralarında şu konuşma geçti:

Mansur:

- Kadılığı kabul etmen halk için faydalı olur.

Ebû Hanife:

- Ben milliyet itibariyle arap değilim. Bu sebeple Araplar içtihadıma razı olmayabilirler.

- Kadılık milliyetle değil, ilimle ilgilidir. Sen bilginlerin en büyüğün.

- Ben kadılığa lâyük değilim.

Bunun üzerine Halife Mansur ısrar ederek "sen bu işe en çok lâyük olan kimsesin" dedi. Ebû Hanife de "eğer ben doğru söylüyorsam, dediğim gibi ben, kadılığa lâyük değilim. Eğer ben yalan söylüyorsam, yalancıya kadılık emanet edilmez" diye cevap verdi.

Bu konuşmadan sonra Mansur, Ebû Hanife'yi hapsedirdi. Bu değerli bilgin hapsedildikten 15 gün sonra öldü. Bir söylentiye göre de Mansur'un ısrarı üzerine Bağdad'da bazı inşaat işlerinin kontrolünü kabul etti. Fakat çok zaman geçmeden hayata gözlerini yumdu.

150 Hicrî yılında ölen Ebû Hanife hayatında hem ilimle, hem de ticaretle uğraşmıştır. Son derece doğru bir insandı. Prensip sahibi idi. İslâm ahlâkının bilincine varmıştı. Onun ahlâkî davranışlarına bütün tanyanlar hayrandı.

İlimde, bir yandan öğrenci yetiştirirken, öteki yandan eserler yazmıştı. Günümüze kadar ulaştırmış olan al-Fıkh al-Ekber adlı eseri çok tanınmıştır. Kitab al-Âlim va'l-Mutaallim ve Kitab ar-Risale de Ebû Hanife'nin eserleri arasında sayılır. Bu arada ona ait olduğu

söylenen al-Kaside an-Nu'maniye ve Ma'rifet al-Mezahib adlı eserleri de zikretmek yerinde olur. Ebû Hanife'ye isnat edilen al-Fıkh al-Absat ve hatırı sayılır bir kitaptır. Ayrıca al-Vasiye adlı eserin içinde Ebû Hanife'ye nisbet edilen dört-beş tane vasiye bulunmaktadır.

Ebû Hanife, tanınmış bir çok öğrenci yetiştirmiştir. Bunlar arasında İmam Ebû Yûsuf, İmam Muhammed b. Hasan aş-Şeybanî, Zufer b. Huzeyl ve Hasan b. Ziyad Lu'luî, Hanefî fıkıhının yayılmasında çok etkili olmuşlardır.

Ebû Hanife ve onun izinden gidenler fıkhıta "Ehli Re'y" diye tanınırlar. Bunun sebebi Hanefî mezhebi imamlarının fıkıh usulünde kıyasa yer vermeleridir. Başka bir deyimle bu okul mensupları Kur'an, Sünnet veya icma ile çözemedikleri meselelerde genellikle akıl ve düşünceye baş vurmuşlardır. Nitekim sevgili Peygamberimiz "içtihat edip isabet eden için iki sevap, içtihat edip yanılan için bir sevap vardır" diye buyurmuştur.

Şu kadar var ki fıkhıta herkes içtihat yapamaz. İçtihat yapacak kimsenin her şeyden önce çok ahlâklı ve doğru olması gereklidir. Nitekim Hz. Muhammed (S.A) "sizin imanca en güzeliniz, ahlâkça en güzel olanınızdır" diye duyurmuştur. Ayrıca içtihat yapacak kimsenin son derece bilgili olması gereklidir. Keyfi değil, muteber tefsirlere göre Kur'an'ı anlaması ve gerçek hadislerle uydurma hadisleri birbirlerinden ayırmasını bilmesi icap eder. Bunlardan başka içtihat yapacak kimse öteki İslâmî ilimleri de iyi kavramalıdır. Şüphesiz ki bu şartların hepsinin başında da iman ve erdem sahibi olmak gelir. Yani içtihat yapacak kimse gerek Tanrı'ya kullukta ve gerekse her türlü davranışlarda örnek insan olmalıdır.

İşte İmam Ebû Hanife böyle seçkin insanlardan biri idi. Bu kadar bilgili ve dürüst olduğu için fıkhıta usulü benimsenmiştir. Ölümünden bu yana bin küsur yıl geçmesine rağmen milyonlarca insan İslâmiyette onun izinden gitmektedir.

Ebû Hanife, Hanefî Mezhebi'nin kurucusudur. Fıkhıta çevrenin ve zamanın şartlarını da nazara alarak ilmî esaslara dayanmak suretiyle yeni hükümler koyma yollarını göstermiştir. Her büyük fıkıh imamının bir usulü vardır. İşte Ebû Hanife de usulü olan büyük imamlardan biridir. Onun fıkhıtaki usulüne göre İslâmiyet'te sırasıyla şu delillere dayanmak gereklidir. Kur'an, Sünnet, Ashabın fetvaları, icma', kıyas, istih-san ve örf.

Şüphesiz ki her müslüman dinî meselelerde baş kaynak olarak Kur'an'ı tanımalıdır. Kur'an'dan sonra dayanılacak en büyük delil Peygamberimizin Sünneti'dir. Hadîsler bir çok dinî meseleleri öğrenmemize yardımcıdır. Şu kadar var ki sağlam hadîsler yanında uydurma hadîsler de ortaya atılmıştır. Ebû Hanife bu konuda çok titizdi. Fıkhıta kritik düşüncesi sayesinde daima sağlam hadîslere dayanmasını bilmiştir.

Ebû Hanife'nin içtihadında Sahabe sözleri üçüncü sırayı almaktadır. Bilindiği gibi Sahabe, Peygamberimizi gören ve onun övgüsüne lâyık olmuş kimselerdir. Bunlar İslâmiyet'in ilk olarak nasıl uygulandığını iyice bilirlerdi. Bu sebeple Ebû Hanife Kur'an ve hadîslerde çözümünü bulamadığı meseleler için Sahabe sözlerine baş vurmuştur. Onların içtihatlarını delil olarak kabul etmiştir.

Ebû Hanife'nin usulünde dördüncü delil icma'dır. İcma' bir yüzyılın müslüman müçtehidlerinin herhangi dinî bir meselede ittifak üzere olmalarıdır. Ni-

tekim Peygamberimiz “benim ümmetim sapıklıkta ittifak etmez” demiştir. Şu hadîs de icma’ın fıkıhta delil sayılmasını kolaylaştırmıştır: “Mü’minlerin iyi ve hoş bulduğu şey, Allah katında iyidir”. Ebû Hanife, Kûfe taraflarında bulunduğu için genellikle o bölgenin bilginlerinin icma’ını tercih etmiştir. Buna karşılık İmam Malik usulünde Medine fakihlerinin görüşlerini benimsemiştir. Burada bir husus üzerinde durmak gereklidir. Fıkıhta sapık, fasık veya heves sahibi kimselerin icma’ına itibar edilemez. İcma’ yapanlar bilgili, şerefli ve erdemli kimseler olmalıydılar.

Ebû Hanife’nin usulünde beşinci delil kıyastır. Kıyası ve istihsanı fıkıhta bir delil saydığı için Ebû Hanife, Ehl-i Re’y’in de önderi olmuştur. Onun izinden gidenlere hep birden Ehl’-i Re’y dendi. Böylece bu okul mensuplarının fıkıhta düşünce ve akla değer verdikleri ifade edilmek istendi. Nitekim İmam Malik’in temsil ettiği fıkıhcılara da Ehl-i Hadîs dendi. Çünkü Medine taraflarında hadîs ilmi yaygındı. Bu sebeplede İmam Malik usulünde pek çok hadîse müracaat etmişti.

Ebû Hanife kıyası, fıkıhta bir delil kabul etmekle Kur’an ve hadîslerde bulunmayan bir çok meselelerin çözümünü kolaylaştırdı. Gerek Kur’an’da ve gerekse hadîslerde aklın değeri yeterince belirtilmişti. Sevgili Peygamberimiz “Kişinin dini aklıdır. Akh olmayanın dini de olmaz” demişti. İşte bütün bunları çok iyi bilen Ebû Hanife usulünde re’ye yani kıyasa yer verdi. Ancak kıyas da açık ve kapalı olmak üzere iki türdür. Açık kıyasın sebebi kolayca kavranır. Kapalı kıyasın sebebini müçtehit birdenbire değil de inceleme ve araştırma sonucunda kavrar.

İstihsan ise Ebû Hanife’nin fıkıhta altıncı delilidir. İstihsan kıyasa zıt görünen bir meselede kıyası

terkedip insanların kullanmasına en uygun olanı almaktır. Bunu bir çeşit kıyas sayanlar da olmuştur. İstihsanı delil sayanlar arasında Kur'an'daki "en güzeline tabi olurlar" âyetine dayandıklarını söyleyenler vardır. Ayrıca bu konuda "müslümanların güzel gördüğü, Allah katında da güzeldir" hadisi delil gösterilmiştir. İstihsan'ın şu türleri vardır: Sünnet istihsanı, icma istihsanı, zaruret istihsanı.

Sünnet istihsanı, kıyastan vazgeçmeyi gerektiren bir sünnete dayanmaktır. Meselâ oruçlu iken bir şey yiyenin orucu bozulur. Kıyas yoluyla unutarak bir şey yiyenin orucunun bozulması düşünülebilir. Oysaki bu konuda bir hadis vardır. Bu hadise göre unutarak bir şey yiyenin orucu bozulmaz. O halde bu meselede kıyası terkedip sünnete uymak gerekir. Yani oruçlu iken unutup bir şey yiyenin orucunun bozulmayacağını kabul etmek lâzımdır.

İcma istihsanı da bir mesele için başka bir icma varsa kıyastan vaz geçmek demektir.

Zaruret istihsanı ise bir zaruret sonucunda kıyastan vaz geçmektir. Meselâ kıyasa göre kuyudaki pis suları yıkamak gerekir. Oysaki kuyudaki pis suyu yıkamak için dökülecek temiz su da pislenir. O halde burada bir zaruret icabı kıyastan vaz geçmek gerekir. Bunun yerine kuyuyu temizlemek için belli sayıda suyu kovayla dışarı dökmek yerinde olur.

Tabii çağımızda mikroplu suları temizlemek için çeşitli ilâçlar vardır. Meselâ klor suları bir çok zararlı mikroplardan temizler.

Ebû Hanife usulünde nihayet örf ve âdete de yer vermiştir. Kitap, sünnet, kıyas ve istihsan ile çözemediği meselelerde örf ve âdeti dikkate almıştır. Eğer

bu gibi meslelerde icma da yoksa Ebû Hanife örf ve âdeti delil olarak kabul etmiştir.

İşte genel olarak fıkihtaki usulünü böyle özetlediğimiz Ebû Hanife milyonlarca insanı peşinden sürüklemiştir. Elbette Malikî, Şafiî ve Hanbelî mezhepleri de haktır. Bu mezheplerin kurucuları da seçkin ve erdemli kimselerdir. Şu kadar var ki Ebû Hanife usulünde akıl ve düşünceye daha çok yer vermiştir. Bu da fıkihta bir çok kolaylıklar sağlamıştır. Bu gün Irak, Suriye, Anadolu, Hindistan, Çin, Türkistan, Balkanlar, Kafkasya, Pakistan ve Afganistan taraflarında yüz milyonlarca müslüman fıkihta onun izinden gitmektedirler. Yukarıda belirttiğimiz gibi öteki Sünnet Ehli mezheplerine mensup olanlar da doğru yoldadırlar ve bizim kardeşlerimizdirler. Nitekim Kur'an'da "mü'minler ancak kardeşirler" âyeti vardır. Bu sebeple mezhep farkı gözetmeksizin iman sahibi herkese kardeş gözüyle bakmamız gereklidir.

İMAM MALİK VE USULÜ

İslâm fıkıhında önemli bir yeri olan bu imamın tam adı Ebû Abdullah Malik b. Enes'dir. Hicrî 93, miladî 712 yılında dünyaya gelmiştir. Onun hicrî 90 veya 97 yılında doğduğunu söyleyenler de vardır. Son derecede dürüst ve saygı değer bir insandı. Tirmizî'nin rivayet ettiği bir hadise göre Hz. Muhammed (S.A.V.), Ebû Hanife, Şafiî ve İmam Malik'in geleceğini önceden haber vermişti. İmam Malik, Rabia b. Ferruh'tan fıkıh ve Nâfi b. Nuaym'dan kıraat ilimlerini öğrenmişti. Hocaları genellikle Medine tarafında yetişmiş bilginlerdir. Hadis ve fıkıh ilminde bilgisi derindi. Son derece dürüst ve iyi niyetli bir insandı. Muvatta adlı eseri tanınmıştır. Malik, Mekke'ye gidişi hariç genellikle Medine civarını terketmedi. Bir ara adı siyasî meselelere de karıştı. İmam Malik, Hz. Ali ve onun neslinden gelenleri severdi. Esasen Emevîler'in kötü idaresi halkı bıktırmıştı. Bir ara Medine halkı Hz. Ali sülalesinden Muhammed b. Abdullah b. al-Hasan'a biat ettiler. Siyasî iktidar Abbasîlere geçtikten sonra imamlık meselesi söz konusu oldu. Medineliler Abbasîlerden Ebu Ca'fer Mansur'a biat ettiler. Bu kez de Medinelilerin eski imamı Nefs-i Zekiyye lâkabıyla tanınan Muhammed b. Abdullah, Ebû Ca'fer Mansur'a isyan etti. Medineliler işin içinden çıkmadılar. İmam Malik'e danıştılar. O da Mansur'a zorla biat edildi-

ğini, onun imamlığının geçerli olmayacağını ve tekrar Muhammed b. Abdullah'a biat etmek gerektiğini söyledi. Medine halkı onun sözüne uyarak Muhammed b. Abdullah'ı yeniden imam olarak tanıdılar. Fakat bir süre sonra halife Mansur, Muhammed b. Abdullah'ı yendi. Neticede Medine halkı ister istemez Ebû Ca'fer Mansur'u imam yani devlet başkanı olarak tanıdılar. Fakat Mansur, İmam Malik'in verdiği olumsuz fetvayı unutmadı. Medine'ye vali olarak atanan amcası Ca'fer b. Süleyman'a haber yollayarak İmam Malik'e işkence yaptırdı. Malik o kadar döğüldü ki neticede bir omuzu çıktı. Medine halkının çok sevdiği İmam Malik hicrî 179. Miladî 795 yılında hayata gözlerini yumdu.

İmam Malik'in fıkihta usulü; Öteki sünnet ehli imamları gibi Malik b. Enes de fıkihta ilkin Kur'an'a ve sünnet'e dayandı. Daha doğrusu fıkihta baş delilleri Kur'an ve sünnet idi. Esasen kendisi iyi bir hadisci olduğundan Peygamberimizin hüküm ve sözlerini iyi biliyordu. Kur'an ve hadislerle çözemediği meselelerde Sahabe fetvalarına ve sözlerine müracaat ediyordu. Sahabe, Peygamberimizin İslâmiyeti nasıl uyguladığını en iyi bilen kimselerdi. Ayrıca İslâmiyetin doğuş, yayılış ve gelişmesine tanık olmuşlardı. Bu uğurda canları ve malları ile içtenlikle çaba harcamışlardı. Kur'an'da Muhacir ve Ensar'dan "Evvel ve Sabık olanlar" diye bahsedilmişti. Yine Kur'an'da "kullarından sözü dinleyip ondan en güzeline uyanları müjdele" âyeti vardı. Şüphesiz ki Sahabe ilâhî sözleri uymakta titizlik gösteren kimselerdi. Bu sebeple İmam Malik fıkihta onların fetvalarını ve sözlerini delil olarak kabul etmişti. Esasen onların fıkıh hakkındaki fetva ve sözleri Hz. Muhammed'in (S.A.) sünnetinin uygulanmasından ibaretti.

Peygamberimiz uzun yıllar Medine’de yaşamıştı. İslâm’ın canlı ruhu Medine’den her tarafa bir ışık gibi yayılmıştı. İslâmiyet en iyi biçimde Medine’de uygulanmıştı. Bu sebeple İmam Malik, Medine halkının ameline de itibar ederdi. Çünkü Medine’de İslâmiyet’in uygulanması Sahabe’den Tabiîne ve onlardan da Etba ut-Tabiîne geçmişti. Böylece İslâmiyetin uygulanması Medine’de nesilden nesile intikal etmişti. Malik, bütün bunları düşünerek Medine halkının amelini de fıkıhta bir delil olarak kabul etmişti.

İcama’da Malik’in fıkında bir delildir. Özellikle Medine halkının üzerinde birleştikleri hükümleri Malik fıkıhta bir delil olarak kabul etmiştir.

İmam Malik, hadisci olmasına rağmen fıkıh usulünde kıyasa yani akıl ve düşünceye de yer vermiştir. Kur’an, Sünnet, Sahabe fetvaları ve Medinelilerin icma’ı ile çözümediği meselelere akli ile bir yol bulmağa çalışırdı.

İmam Malik, istihsanı da fıkıhta bir delil olarak kabul etmiştir. Hattâ onun “istihsan, ilmin onda dokuzdur” dediği rivayet edilir. İstihsan kıyasa aykırı görünen bir meselede kıyası bırakıp insanların kullanılmasına en uygun olanı almaktır. Ebu’l-Hasan al-Kerhî ise istihsanı şöyle tanımlamıştır. “İstihsan içtihat yapan kimsenin, daha güçlü gördüğü bir husustan dolayı bir meselede benzerlerinin hükmünden başka bir hükme varmasıdır.” İstihsanın esası, hükmün genel kurala aykırı düşmesidir. Bu sebeple kuralın dışına çıkmak için İslâm’ın gerçek ruhuna daha yakın bir gerekçe bulmak lâzımdır. Bunun için de istihsanda akıl ve düşünceyi kullanmak gereklidir. İstihsan yapmak için meseleler hakkındaki genel kıyastan vaz geçilerek insanların kullanılmasına daha uygun cüzî bir hükme

varılabilir. Bu sebeple istihsanı “genel kıyası bırakıp halkın faydalanmasına uygun cüzî bir hükme varmaktır” diye tarif edenler de olmuştur.

İmam Malik, istishabı da fıkıhta bir delil olarak kullanmıştır.

İstishabın kelime anlamı beraberce bulunma, beraber bulunmanın devam etmesi veya sohbet etmek demektir. Fıkıhta ise istishab “bir şeyin değiştiğini gösteren bir delil bulunmadığı sürece o şeyin aynen kalması” demektir. Bu tanıma göre istishab, geçmişte sabit olan şeyin aksi sabit oluncaya kadar şimdiki zamanda ve istikbalde devam etmesidir. Bazı fakihler istishabı bir delil olarak kabul etmişlerdir. Başka bir deyimle bir şeyi, aksine bir delil bulunmadıkça, geçmişte menfi ise menfi, geçmişte müspet ise müspet olarak düşünmüşlerdir. Bu demektir ki geçmişteki hüküm olumlu veya olumsuz olsun aynen devam eder. Fakat bu hükmün aksine daha güçlü bir kanıt bulunursa istishabtan vazgeçilir. Demek ki istishab’da önemli olan geçmişteki hali değiştiren bir kanıtın bulunmayışıdır. Meselâ satın alma, miras, hibe veya vasiyet yoluyla birinin mülkiyetine geçmiş olan bir mal, aksine bir kanıt bulunmadıkça o şahsın mülkiyetinde demektir. Böyle bir mal delilsiz başkasının mülkiyetine geçmiş sayılmaz yahut bir adamın belli bir zamanda yaşadığı biliniyorsa ve ölümüne dair bir kanıt yoksa, o adam yaşıyor kabul edilir. Bunu kaybolan bir adama uygulayabiliriz. Meselâ bir adam kaybolmuşsa ve ölümünü gösteren herhangi bir delil veya işaret yoksa o adam yaşıyor kabul edilir.

İstishabın fıkıhta bir delil olduğunu gösteren şer’î ve akli kanıtlar vardır. Meselâ şer’î hükümler hakkında yapılmış tümevarımların değiştiğini gösteren deliller

bulunmadıkça bunlar aynen devam ederler. Sarhoş edici içkiler, özellikleri değişip sarhoş edicilikleri yok oluncaya kadar haram sayılırlar. Bu husustaki şer'î hüküm, uygulamada aksine delil bulunmadığından, aynen devam eder. İnsan aklı ile de açık ve seçik biçimde istishabı kabul edebilir. Meselâ durup duruken dürüst bir kimsenin sapık olduğu ileri sürülemez. Böyle bir kimsede dürüstlük vasfı devam ettikçe o kimsenin sapıklığına hükmedilemez yahut Ahmed'in Fatma adındaki kadınla nikâh yaptığı biliniyorsa, boşanmalarına delil bulunmadıkça, onlar karı-koca olarak kabul edilirler. Görülüyor ki istishaba göre, aksine kanıt bulunmadıkça, eski hükümler devam eder. Böylece eski hükümün devam etmesi akıl ve mantığa da uygundur.

İmam Malik'in fıkhıta kabul ettiği delillerden birisi de istislah'tır. Buna mesalih-i mürsele de denir. İstislah kamu yararına hareket etmek demektir. İnsan halka faydalı olana göre hareket etmeli ve yararlı şeylere uymalıdır. Daha doğrusu hareketlerinde kamunun menfaatini düşünmelidir. Meselâ savaş sıralarında namuslu bir kadına zina isnadında bulunup bunu ispatlayamayan bir kimseye had cezası uygulanmamıştır. Başka bir deyimle iftira edene kazif haddi yani 80 değnek vurulmamıştır. Böyle bir kimsenin düşman tarafına geçerek müslümanlara zararlı olabileceği düşünülmüştür. Kamu menfaati düşünülerek ceza uygulanmamıştır.

Kamu menfaatini düşünmek ve başka insanlara karşı merhametli davranmak hakkında şu âyetler hepimize ders verici niteliktedir: "Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik". "Ey insanlar, Rabbinizden bir öğüt, gönüllere bir şifa ve hidayet, mü'minlere bir rahmet gelmiştir."

İslâmda şu beş maslahatı korumak esastır: 1- Dini korumak. 2- Canı korumak. 3- Akli korumak. 4- Nesli Korumak. 5- Malı korumak.

İstislahı daha çok açıklığa kavuşturmak için bir iki örnek daha verelim: Malı ve mülkü bulunan bir yetimin varlığını düşünelim. Şüphesiz ki yetimin malını ve hakkını yemek İslâmiyette günahtır. Fakat belki hakkı geçer korkusuyla yetimin malına dokunmamak da doğru değildir. Kamu yararının gereği olarak insan, yetimin malının işletilmesine yahut bakılmasına yardım etmelidir. Fıkıhtaki istislah delili böyle bir ilgiyi gerekli kılmaktadır.

İstislahın geçerli olduğu başka bir örnek de şudur: Diyelim ki iki dairesi olan bir adam, dairelerinden birini hakkı bir sebep bulunmaksızın kiraya vermiyor. Boş tutmak istiyor. Bu boş dairenin bulunduğu bölgede mesken sıkıntısı çekiliyorsa, kadı kamu yararını düşünerek müdahalede bulunup adı geçen dairenin kiraya verilmesini sağlayabilir.

İmam Malik, zera'i de fıkhıta delil olarak kabul etmiştir. Zera'i, zeriyanın çoğuludur. Zeria, vesile demektir. Mesela haramın vesilesi haramdır. Vacibin vesilesi vaciptir. Fuhuş haramdır. Helal olmayan bir kadının avret yerine bakmak da haramdır. Çünkü bu, insanı zinaya götürmeğe vesile olabilir. Cuma namazı farzdır. Onu ifa etmek için hazırlanmak da farzdır. Demek ki zera'i delilinde bir fiilin sonucu düşünülür. Bir fiil iyi sonuç verecekse makbuldür. Kötü sonuç verecekse yasaklanır.

İmam Malik, örf ve âdeti de fıkhıta bir delil saymıştır. Kitap, sünnet ve icmalarda bulunmayan hususlarda örf ve âdetin nasıl işlendiğine bakılabilir. Nitekim Peygamberimiz (S. A.) "müslümanların güzel

gördüğü şey, Allah katında da güzeldir.” demiştir. Bu hadis örfün bir delil olacağına işaretidir. Ayrıca yüce Tanrı Kur’an’da “ALLAH sizin için dinde bir güçlük kılmadı” diye buyurmuştur. Örf ve âdete aykırı hareket etmek güçlük ve sıkıntıya sebep olabilir. Bu sebeple sözü geçen âyet de örfün yerine göre fıkıh usulünde bir delil sayılmasını kolaylaştırmıştır.

Fıkıhta usulünü böylece açıkladığımız Malikî mezhebi kuzey Afrikada, yukarı Mısır’da, Sudan’da, batı Afrika’da yaygındır. Trablusgarb ve Bingazi’deki Sünûsiler de Malikî mezhebini benimserler. Eskiden Endülüs’de yerleşmiş bulunan müslümanlar da Malikî mezhebine göre hareket ederlerdi. Sonraları müslümanlar, savaşlar sonucunda Endüste tutunamamışlardır.

Görülüyor ki değerli bir bilgin olan İmam Malik’in kurduğu mezhep, bin yılı aşkın zamandan beri halâ bir çok ülkelerde yaşamaktadır. Onu, naklin yanında akla ve örfeye de yer vermesinden dolayı takdir etmek lâzımdır. Ayrıca İslâmiyete ilmiyle yaptığı hizmetler çok derindir ve değerlidir.

İMAM ŞAFİİ VE FIKIHTA USULÜ

Ebû Abd Allah Muhammed b. eş-Şafiî Hicrî 150, Miladî 767 yılında Gazze'de doğdu. Yemen veya Askan' da doğduğunu söyleyenler de vardır. Şafiî tahsilini Medine ve Irak'da yaptı. Mekke müftüsü Müslim b. Halid ez-Zencî ve Sufyan b. Uyeyne'den fıkıh ve dinî ilimler öğrendi. 20 yaşında iken Medine'de İmam Malik ile tanıştı ve onun fikirlerinden çok yararlandı. Medine'de ilmini artırdıktan sonra Irak'a gitti. Hanefî fıkıhının esaslarını burada iyice öğrendi. Özellikle Ebû Hanife'nin yetiştirdiği tanınmış fıkıhçı İmam Muhammed aş-Şaybanî'den çok istifade etti. Bir ara İran'a da gitti. Tekrar Irak'a döndü. Onun bir ara Yemen'de görev yaptığı bilinmektedir. Orada Şia'nın bazı kolları ile dostluk kurdu. Bu yüzden onun Yahya b. Abd Allah az-Zeydî'ye biat ettiği iddia edildi. Bu iddia Halife Harun er-Reşîd'e duyuruldu. Rakka'da Halife'ye söz konusu iddianın gerçek olmadığını söyledi. Bunun üzerine Halife Harun er-Reşîd, ona saygı ve ilgi gösterdi. Nihayet Şafiî Bağdad'a geldi. Bağdad'da ders vermeğe ve görüşlerini yaymağa başladı. Dersleri çok ilginç geçiyordu. İlim meraklıları onun derslerine büyük bir istekle devam ettiler. Bir süre sonra Şafiî, Bağdad'ı terketti. Mısır'a gitti. Yeneden Bağdad'a döndü ise de neticede Mısır'da yerleşti. Mısır örf ve âdetinden etkilendi. Fıkıhta eski bazı gö-

rüşlerini değiştirdi. Medine, Irak ve Mısır çevrelerinin örf ve âdeti birbirlerinden çok farklı idi. Ayrıca Medine’de hadîs ilmi iyi biliniyordu. Bu, dinî yaşantıyı geniş ölçüde etkiliyordu. Irak fukahası her mesele hakkında hadîs bulamadıklarından gereğinde kıyasa yani akla dayanıyorlardı. Mısır’da ise daha değişik bir ortam vardı. Bu sebeple İmam Şafîî eski görüşlerinin bazılarında Mısır’da vazgeçti. Nihayet hicri 204, Miladî 819 yılında Mısır’da hayata gözlerini yumdu.

Şafîî, hayatta ilme çok önem verdiğiinden bilim öğrenmeyi nafîle ibadetten üstün tutmuştu. Akla değer vermişti. İctihadın yalnız dinî ilimler için değil, aynı zamanda dünyevî ilimler için de geçerli olduğuna inanmıştı. Çünkü Âhîret’e giden yol dünyadan geçer. Bu dünyadaki davranışların hesabı Âhîret’te sorulur. Bu sebeple Şafîî’ye göre dünya meseleleri için icthâat yapmak, aklı kullanmak ve kurallar koymak şarttır. Ancak icthâat Kur’an ve hadislerde hakkında hüküm bulunmayan meseleleri çözmek için yapılabilir.

Şafîî, fıkıh usulünü bir düzene koyan bilgidir. Özellikle ar-Risale adlı eserinde kendisinden önce dağınık bir biçimde duran fıkıhın yöntemini çizmeyi başarmıştır. Hüküm çıkarmakta gayet usta idi. Bir yandan hadis ilmini, öte yandan rey ehlinin görüşlerini iyi biliyordu. Eski görüşleri al-Hucece adlı eserinde toplamıştı. Yeni görüşlerini ise al-Um adlı kitabında topladı. Fakat onun fıkıh usulü ve fıkıhın kuralları hakkında dikkati en çok çeken eseri yukarda da söz konusu ettiğimiz gibi ar-Risale’dir. Onun al-Emalî al-Kubra ve al-İmla as-Sagîr adlı eserleri de tanınmıştır.

Şafîî, fıkıhta başta Kur’an ve Sünnet’e dayanmıştır. İcam’a da önem vermiştir. Ancak Medine fuka-

hasının icma'ına itibar etmemiştir. Çünkü icma' yalnız bir şehrin değil, bir yüzyılın bilgilerinin üzerinde uyuştukları hükümlerdir.

Şafiî, usulünde Sahabe'nin icma'ına değer vermiştir. Ayrıca Sahabe sözlerini de bir delil olarak kabul etmiştir. Ancak Mısır'a döndükten sonra onun Sahabe sözlerine eskisi kadar itibar etmediğini söyleyenler de vardır. Ama Sahabe'nin icma'ına daima saygı göstermiştir. Çünkü Hz. Muhammed (S.A.) şöyle buyurmuştur: "Ashabıma keremli ve saygılı davranınız. Sonra onları izleyenlere, daha sonra da Tabi'ne uyanlara saygı gösteriniz..."

İmam Şafiî usulünde kıyası yani akıl ve düşünceye dayanarak hüküm çıkarmayı da bir delil olarak kabul etmiştir. İstihsanı ise bir delil olarak kabul etmek istememiştir. Ayrıca mesalih-i mürseleyi de bir delil saymaz. Oysaki İmam Malik halkın yararına hükümler çıkarmak üzere mesalih-i mürseleyi fıkhıta bir delil olarak kabul etmişti. Şafiî, İmam Malik'in aksine Medinelilerin davranışlarını da bir delil saymamıştır.

Şafiî fıkhı, Hanefî ve Malikî mezhepleri arasında orta bir yolda düzenlenmiştir. Ancak Şafiî fukahası kadınlara karşı kendinden önceki sünnî fıkıh okullarından daha sert hükümler koymuştur.

Bu mezhep Mısır'da, güney Arabistan'ın bazı bölgelerinde, Azerbaycan'da, Doğu Anadolu'da, Doğu Afrika'nın bazı yerlerinde, Filipinlerde, Malaya'da, Horasan'da, İndonezya'da, Hindistan'ın güney kıyılarında ve Seylan'da yaygındır.

Şafiî mezhebi, Sünnet Ehli ekolüne dahlidir. Mezhebin kurucusu ilmi, ahlâkı ve çalışmaları ile takdir toplamış çok saygı değer bir insandı.

İMAM AHMED B. HANBEL

Ebû Ali Ahmed b. Hanbel eş-Şeybanî, Hicrî, 164, Miladî 781 yılında Bağdad'da doğdu. Gerek İmam Ebû Yusuf'tan ve gerekse Hüseyim'den ders aldı. Hüseyim'den özellikle hadis dinledi. 20 yaşına geldiği sıralarda ilim öğrenmek amacıyla Bağdad'dan ayrıldı. Suriye, Hicaz ve Yemen'e uğradı. Gördüğü ve tanıştığı bilgilerden yararlanmağa çalıştı. Hicrî 190 yılında Bağdad'a döndükten sonra İmam Şafiî'den sıkı bir surette ders almağa başladı. Ondan fıkıh ve fıkım yöntemlerini öğrendi. İmam Şafiî'nin geniş ölçüde etkisinde kaldı. Öyle ki sonradan İbn Hanbel'i Şafiî mezhebinin sayanlar olmuştur. Bununla beraber Ahmed b. Hanbel'in fikirleri başka bir mezhebin oluşmasına yetti. Hanbelî Mezhebi bazı önemli özellikleriyle öteki mezheplerden farklı bir karaktere sahip oldu. Başka bir deyişle Hanbelilik, Şafiîlikten ayrı bir mezheptir. Hanbelî mezhebi mensupları, İslâm'ın ilk devirlerindeki düşünceleri savunmağa önem vermişlerdir. İbn Hanbel, hadisci olduğundan Selefiyyun'un yaşayışı ve düşünüş biçimine iyice bağlandı. Fikrî tartışmalarda ileri gidilmesine taraftar olmadı. Yolu ve yöntemi öteki sünnî mezheplere göre daha dar ve daha tutucudur. Bununla beraber kendisi çok ahlâklı ve saygı değer bir zattı.

Ahmed b. Hanbel, fıkıhda delil olarak başta Kur'an'ı ve sonra da hadisleri kabul etti. Bu kaynaklarla çözemediği meseleleri sahabenin icma'ı ile bir sonuca bağlamağa çalıştı. Eğer her hangi bir meselede Sahabe ihtilâfa düşmüşse, Kur'an ve Sürret'te en yakın olan görüşe uyardı. İbn Hanbel fıkıh usulünde kıyasa da yer vermiştir. Ancak kıyasa yani akıl ve düşünceye pek sık müracaat etmezdi. Kıyası zaruret halinde bir delil olarak kabul etmiştir.

Ahmed b. Hanbel kelâm ilmine önem verilmesine karşı idi. Yukarda da belirttiğimiz gibi o, Selefiyyun'un yolunu izlemek istemişti. Bu sebeple de dinî emirlerde geçen el (yed), yüz (vech) ve suret kelimelerinin te'viline taraftar olmamıştır. Bu yüzden İbn Hanbel'i hulûl (Allah'ın insana girmesi) ve tecsimle (Allah'ı cisme benzetmekle) suçlayanlar olmuştur. Gerçekte ise İbn Hanbel'in amacı te'vilde hataya düşmekten kaçınmaktı. Bu sebeple de müteşabih âyetleri te'vile taraftar olmamıştır.

Mu'tezile mezhebini savunan Halife Me'mun (Ölm. H. 218 /M. 833), bu mezhebin kurucuları gibi Kur'an'ın yaratılmış olduğuna inanmıştı. Ahmed b. Hanbel'in de bu görüşü benimsemesini istedi. Fakat İbn Hanbel Mu'tezile'nin görüşüne katılmadı. Kur'an'ın yaratılmadığını yani kadim olduğunu söyledi. Bu yüzden hakarete uğradı. Me'mun'dan sonra halife olan Mu'tasım ve Vâsik onu zindanda yatırdılar. Fakat o, yine de inancından dönmedi. Nihayet Halife Mütevekkil onu hapishaneden çıkarttırdı ve İbn Hanbel'e lâıyk olduğu saygıyı gösterdi. Ona tekrar eski itibarını kazandırdı. İmam'ın işkence görmüş olması gittikçe şöhretini artırdı. Devrinde onun sözüne ve fikirlerine değer verilirdi. Hicrî 241, miladî 855 yılında hayata gözlerini yumdu.

Ahmed b. Hanbel'in bir çok eserler yazdığı da söylenmiştir. İbn Nedim'in ona isnat ettiği başlıca eserler şunlardır: Kitâb al-İlel ve Ma'rifet ar-Rical, al-Müşned, Kitâb al-Mesâil, Kitab at-Tefsir, Kitâb az-Zühhd, Kitâb al-Fadâil, Kitab ar-Redd ala'l-Cehmiye, Kitâb al-Feraid.

Bu eserlerden çoğunun İmam Ahmed b. Hanbel'in fikirlerine dayanılarak yakınları tarafından meydana getirildiği söylenmektedir. Meselâ al-Musned adlı kitab, İbn Hanbel'in oğlu Abdullah'ın babasının rivayet ettiği hadisleri toplamasıyla meydana gelmiştir. Ahmed b. Hanbel, hadis ilmine önem vermesine rağmen fıkhıta bazan zayıf ve mürsel hadislere bile dayanmıştır.

Ahmed b. Hanbel, bir çok öğrenciler de yetiştirmiştir. Daha sonraki yüzyıllarda Ebu'l-Ferec b. al-Cevzî (Ölm. H. 597 /1200), İbn Teymiye (Ölm. H. 728 /M.1327) ve Muhammed b. Kayyim al-Cevziye (Ölm. H. 751 /M. 1351) gibi tanınmış bilginler Hanbelî mezhebine geniş ölçüde hizmet etmişlerdir.

Hanbelî mezhebi mensupları eskiden Bağdad, Hicaz, Suriye ve Filistin'de yayılmışlardı. Fakat Vahhabîliğin kurucusu Muhammed b. Abd al-Vahhab 1746 yılında Riyad taraflarında faaliyet gösterdi. Muhammed b. Saud'la da anlaşarak komşu illeri zorla Vahhabî yapmağa çalıştı. Daha sonraları Vahhabîlik Osmanlı askerlerini uzun süre meşgul etti. Vahhabîler Ahmed b. Hanbel'in izinden gittiklerini söylüyorlardı. Gerçekte ise Vahhabîlik, Hanbelî mezhebinini sertleştirilmesi, daraltılması ve ona bazı garip ekler yapılmasıyla meydana gelmişti.

Osmanlılar devrinde Hanbelî mezhebi yerini yavaş yavaş Hanefîliğe terketmeğe başladı. Bugün Hanbelî mezhebi mensupları Necid'de çoktur. Hicaz'da Şafii-

lerle beraber, Ahsa'da Malikîlerle beraber Hanbelîler vardır. Filistin'de de Şafiîlerden sonra Hanbelî mezhebi mensupları çoktur.

Hanbelî mezhebi, öteki sünnî mezhepler gibi Kur'an ve Sünnet yolunu izlemiştir. Dört büyük mezhepten biri olan Hanbelî mezhebinin inanç sistemi de Sünnet Ehli'ne uygundur. Ahmed b. Hanbel de daima saygıya lâyık değerli bir bilgindir.

İSLÂM KÜLTÜRÜ VE BATIYA TESİRİ

Medeniyetlerin birbirlerine az çok tesir ettikleri inkârı güç bir gerçektir. Seyahatler, haberleşme araçları, harpler, ticarî ilişkiler ve kitap çevirileri bir medeniye-
tin diğer bir medeniyete tesir etmesini sağlayan başlıca sebeplerdir.

Ortaçağda o zamana göre çok ileri sayılan bir İslâm medeniyetinin doğup geliştiği hepimizce bilinmektedir. Bu medeniyet, Halife el-Memun (Ölm. H. 218 /M. 833)'un bir çok yabancı kitapların arapçaya çevrilmesine hız vermesiyle daha da gelişti. Zaten fetihler ve ticarî ilişkiler Müslümanların Yunan ve İran medeniyetiyle ilgilenmelerini sağlamıştı. Yunancadan, süryancadan, farsçadan ve hintçeden arapçaya çevirilen çeşitli konulara ait kitplar, İslâm âleminde yeni düşünce sistemlerinin ve ilmî faaliyetlerin önem kazanması sonucunu verdi.

Bundan başka Mutezili olanlar inanç ve düşünce sistemi bakımından İslâmiyette yenilik yapmak iddiasını benimsediler. Hatta Sünnet Ehli'nden ayrılmış olan bu mezhep mensupları, kendi davalarını resmen kabul eden halife ve devlet adamları da buldular. Mutezili düşünürler Suriye'de, İskenderiye'de ve İran'da izi bulunan Yunan düşüncesinin etkisiyle inanç meselelerini münakaşa konusu yapıyorlardı.

Ayrıca Hint'ten gelen etkiler İslâmî zühdde mü-balağa eden mutasavvıfların çoğalmasını sağladı. İslâmîyetin temelinde bulunmayan tekke ve zaviyeler meydana geldi. İslâm'da zahirî manalarla yetinmeyen bazı mutasavvıflar, kendilerinin bir velî gibi tanınmasına yol açan aşırı sözler sarfetmeğe başladılar. Vecd anında Allah'a kavuştuklarını ileri sürdüler. Bunun sonucu olarak, dilde, şiirde ve ibadet şekillerinde yeni gelişmeler oldu. Ancak Sünnet Ehli ile tamamen kaynaşmış Muhasibî, Kuşeyrî ve Gazzalî gibi birçok değerli mutasavvıflar da yetişti.

İslâm âleminde tamamen felsefî sistemlere karşı da ilgi arttı. Gerek Yunan filozoflarının etkisinde kalan ve gerekse hiç bir okula bağlanmayan düşünürler yetişti.

Kindî (Ölm. H. 252 /M.866), Farabî (Ölm. H. 339 /M. 950) ve İbn Sina (Ölm. H. 428 /M. 1037) gibi tanınmış filozoflar, geniş ölçüde Kur'an'a dayanmakla beraber Aristo, Eflâtun ve Yeni-eflâtuncuların düşüncelerini birleştirerek Meşşaiyye okulunu temsil ettiler. Gazzalî, Farabî ve İbn Sina'nın yanıldıkları meseleleri göstermek üzere Tehafut al-Felasife adlı eseri yazdı.

İbn Tufeyl (Ölm. H. 581 /M. 1185) ve Şihabeddin Yahya Suhreverdi (Ölm. H. 587 /M. 1191) başta Kur'an olmak üzere Yeni-eflâtuncu ve Manichéen düşüncelerden istifade ederek İslâmîyete mahsus bir düşünce sistemi olan İşrakîye felsefesini kurdular. Bu felsefenin Sünnet Ehli açısından isabetsiz yönleri vardı.

H. IV. /M. X. yüzyılda İslâmî esasları temel kabul eden, Doğu ve Yunan felsefesinden de faydalanan İhvan as-Safa ise yeni ve eklektik bir sistem kurdu. Böylece din ile felsefenin birleştirilmesi uğrunda İhvan as-Safa emek harcadı.

Bu felsefî gelişmeler yanında ilim ve teknik alanında da yeni keşifler ve gelişmeler oldu.

Özellikle tıp alanında İslâm medeniyeti insanlık âlemine çok şeyler kazandırdı:

Felç hastalıklarını sıcak ilâçlarla tedavi yerine soğuk ilâçlarla (edviye-i baride) iyileştirme metodunu müslümanlar buldu. Bu metodu ilk bulan ve uygulayan doktor Ebû Mansur Said b. Bişr'dir. Bu doktor, felç olmuş hastaları ve özellikle yüz felçlerini kan almak ve soğuk su kullanmak suretiyle tedaviye çalıştırdı. Bu Zat Bağdad'daki Adudî hastanesine baş tabib olarak atandıktan sonra hastalarını arpa ve bazı tohum sulariyle tedaviye önem verdi.

Tıp âleminde duyuları çalışmaz hale getiren uyutucu ilâçları ve fitil ile yarayı işletme usûlünü ilk kez keşfedenler de yine müslüman doktorlardır.

Müslümanlar sarılık ve kolera hastalıklarının tedavisinde de bazı olumlu sonuçlar elde etmişlerdi.

Delilerin tedavisinde afyonu kesmek ve akan kanı durdurmak için soğuk tedaviyi müslüman doktorlar başarıyla kullandılar.

Mesanedeki taşları parçalayarak düşürme metodunu da ilk kez bulanlar müslümanlar olmuştur.

İslâm âleminde yetişen doktorlar cüzzam hastalığı üzerinde de araştırmalar yaptılar. Meselâ Yuhanna b. Maseveyh (Ölm. H. 243 /M. M. 857) cüzzam hastalığı hakkında o zamana kadar benzerine rastlanmayan bir eser yazdı. İbn Ebi Usaybi'a (Ölm. H. 668 /M. 1269), Yuhanna b. Maseveyh'in tıp tarihi bakımından çok önemli daha bir çok eserlerinden bahsetmektedir.

İslâm âleminin yetiştirdiği doktor ve kimyagerlerden Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyya ar-Razî

(Ölm. H. 250 /M. 864) Kitab al-Cuderî va'l-Hasba adında frengi ve kızamık hakkında güzel bir eser yazdı. O diğer konularda da Batı medeniyetine ışık tutan ve çeşitli eserler veren büyük bir bilginidir. Ancak adı geçen Razî dinî yönden İslâm'a uymayan görüşleri benimsemiştir. Dinde yanılmıştır.

Eczacılıkta da müslümanlar yenilikler ortaya koymuştu. Kimya ilminin müslümanlar arasında tanınmasında özellikle Halid b. Yezid'in emeği geçmişti. Bu ilmin müslümanlar arasında en tanınmış üstadı Cabir b. Hayyan'dır.

Acide nitrique, acide sulfurique, acide nitrohydrochlorique, Postasse, Nişadır ruhu, Cehennem taşı (nitrate d'argent), chlorhyd de mercure, sulfure de fer ve soda gibi bir çok kimyevî maddeler ilk kez Müslümanlar tarafından keşfedilmiştir.

Astronomi sahasında da müslümanlar arasında ilmî çalışmalar oldu. Abbasî halifesi al-Mansur (H. 136-158 / M. 754-775) zamanında Bağdad'da bu alandaki çalışmalara önem verildiği bilinmektedir. Müslüman bilginler güneş sistemiyle de ilgilendiler. Güneş ve ay tutulması hakkında zihin yordular. Âdeta Copernic ve Kepler'e öncülük ettiler. Bağdad, Kahire, Kurtuba ve Semerkant rasathaneleri Müslümanların astronomi ilmine verdikleri önemi gösterir.

Müslümanların matematik sahasında da buluşlar yaptığını hatırlatmak yerinde olur. Harezmi, Hint'ten alınmış rakamları İslâm'a maletti. Onun cebir ilmine dair derin tetkileri vardır. Bugün Avrupalıların dillerine geçen algèbre kelimesi arapça "cebr"den alınmıştır. Trigonometri ilminin gelişmesinde de Müslümanların rolü büyük olmuştur.

Fizik alanında tanınmış doktor Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyya ar-Râzî ışığın bir ortamdan diğer ortama geçerken kırıldığını keşfetmişti. İbn Heysem (Ölm. H. 430/M. 1038) aynı konuda yenilikler getirmiştir. Onun Kitab al-Manazır adlı eseri fizik ve astronomi bakımından son derece önemli sayılmıştır.

İşte çeşitli alanlarda gelişen İslâm medeniyeti Batı âlemine etki yapmakta gecikmedi. Müslümanlar Sicilya ve Endülüs'e yayıldıktan sonra İslâm medeniyeti daha çabuk Batı'ya etki yaptı. Avrupa teknikte ve akılcılıkta geri iken Müslümanlar onlara yol gösterdi. Meselâ ziraat alanında Doğu, Batılılara bir çok yeni unsurlar öğretti. Pirinç, pamuk, fıstık, şeker kamışı, kına ve safran gibi mahsuller Sicilya ve İspanya'ya ilk kez Müslümanlar tarafından görürüldü. Sebzeçilik ve meyvecilikte de Batı'ya İslâm toplumunun etkisi büyük oldu. Portakal, limon, mandalina, hurma, dut ve muz gibi meyveleri Müslümanlar Sicilya ve özellikle İspanya'da tanıttılar. Kanallar açma ve teknik sulama usullerini Batılılara öğretiler. Müslümanlar ziraatta üstün teknikleri sayesinde Batılılara önderlik ettiler.

Müslümanlar şehircilik, bayındırlık işleri, maden işletmesi, deri imalatı ve ipek sanayiinde de Batılılara çok şey öğretiler. Matbaa ilkin Kore ve Çin'de biliniyordu. Kâğıt sanayiinde de Müslümanların üstünlükleri vardı. Avrupalılar bu alanlarda da Müslümanların tekniklerinden faydalandılar. 1270-1300 yıllarında kâğıtçılık sanayiini kurmağa başladılar. Matbaacılığı geliştirdiler. XV. yüzyılda müteharrik harfli matbaayı kurdular. XVI. yüzyılda ise kitap basma tekniğinde büyük ilerlemeler kaydettiler. Ne yazık ki İslâm âlemi matbaacılıkta Avrupalıların ilerleyişini takip etmedi.

Bugün Avrupalıların kullandığı rakamları önceleri Hintliler, sonra Müslümanlar kullanmıştı. Bu rakamları Batılılar, Müslümanlardan öğrendiler.

Müslümanların dil konusunda bile Batı'ya etkisi oldu. *Sucre*, *coton*, ve *amiral* gibi kelimeler arapçadan alınarak biraz değiştirilmiştir. Fransızcada bazı çiçek adları aslında arapçadan alınmıştır. Bugünkü ispanyolcada bol miktarda arapça sözcükler vardır.

Pusula ve barut da önce Uzakdoğu'da ve özellikle Çin'de biliniyordu. Müslümanlar bunları doğudan aldılar ve kullandılar. Batılılar ise Doğu'dan öğrendikleri pusula ve baruttan faydalanmasını bildiler. Bu alanlarda tekniklerini hızla geliştirdiler. Müslümanlar ise bu gelişmeyi takip edemediler.

Riyaziye ve astronomide de Müslümanlar Batılardan ileri idi. Bîrûnî güneş parametrelerinin hesabını yaptı. Meşhur riyaziyecilerden Ali b. Abdurrahman b. Yunus (Ben Jonis), Ebu Ali Hasan (Alhacen) ve Muhammed b. Cabir al-Battânî (Albatagnus) lâtin âlemince iyi biliniyordu.

Hele tıp ve eczacılıkta daha önce de belirttiğimiz gibi İslâm bilginleri Ortaçağda büyük hamleler yaptılar. Batılılar eczacılıkta İbn Zuhr'dan faydalandılar. Tıpta Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyya ar-Râzî'nin ilminden faydalandılar. Onun *Kitab al-Hâvî'sini* lâtinceye çevirdiler. Yüzyıllar boyunca bu kitaba müracaat etmek ihtiyacını duydular. Yine İbn Sina'nın lâtinceye çevirilmiş olan *al-Kanun fi Tıbb'ı* doktorlukta Batılıların işine yaradı. Bu kitabı üniversitelerinde ders kitabı olarak kullandılar.

Musikî alanında ilk kez sol anahtarını ve bazı notaları Müslümanlar kullandılar. Ebu'l-Ferec Ali b. Mu-

hammed'in Mecmu'at al-Elhan'ı ile Farabî'nin Kitab al-Musiki'si lâtinçeye çevirildi. Bu eserler müzik alanında Batılılara ışık tuttu.

İslâm kültürünün Batıya tesirinde tercüme faaliyetlerinin rolü büyük olmuştur. Bu tercüme faaliyetleri 1130-1150 yılları arasında İspanya'da Tuleytule şehrinde başlamıştı. İspanya başpiskoposu olan Raymond, islâmî eserlerin lâtinçeye çevirilmesini arzu ediyordu. Bunun için bir tercüme okulu kurdu. Bu okulun başına da Dominic Gundisalvi'yi getirdi. Burada Farabî, İbn Sina ve İbn Rüşd'ün fikirleri Batı âlemine tanıtıldı. Bir çok arapça eserlerin lâtinçeye tercüme edilmesi sağlandı. Aristo'nun eserlerini şerheden arapça metinler de Batı'ya tanıtıldı.

1215 yılında II. Frederick imparator oldu. Bu imparator Sicilya Krallığını yeniden örgütlemeye önem verdi. Frederick haçlı seferleri esnasında İslâm medeniyetine hayran kalmıştı. Bu medeniyetin Batılılarca da bilinmesini istiyordu. Bu sebeple 1224 yılında Napoli'de bir üniversite kurdu. İslâm düşünürlerinin fikirleri ve eserleri kısa zamanda Bolonya ve Padua Üniversitelerinde yaygın hale geldi. Hele İspanya'daki tercüme sayesinde İbnirüşdcülük Fransa'da bile tesirini gösterdi. İslâm filozoflarının eserleri Paris ve Montpélier Üniversitelerine kadar sokuldu. XIII. yüzyılda İbn Rüşd'ün fikirleri Oxford'da yayıldı. Kilise mensupları İslâm düşünürlerinin fikirlerinin Batıda yayılmasından memnun olmadılar. Çünkü İbn Rüşd, akılcı ve gözlemci idi. Aristo'nun fikirlerinden faydalanmıştı. İbn Rüşd'ün fikirleri Batı kiliselerinin otoritesini sarsıyordu. Kiliseler ise koyu fikir karanlıkları içine gömülmüştü. Akıl, ahlâk ve imana çok önem veren İslâm dininin üstünlüğü papazları memnun etmiyordu. Bu sebeple İslâm

düşünürlerinin fikirlerinin Batı'da yayılmasını önlemeğe çalıştılar. Buna rağmen İslâm bilginlerinin felsefe, tıp, fizik, astronomi ve din hakkındaki bir çok görüşleri Batı Üniversitelerinde iyice tanındı. Esasen Ortaçağ'da İslâm medeniyeti, Batı medeniyetinden çok üstündü. Doğu kültürü ve tekniği Batı'yı her alanda etkiledi. Hatta Rönesans'ın doğmasında başta İbn Rüşd olmak üzere İslâm düşünürlerinin etkisi çok olmuştur.

İslâm düşünürleri arasında, lâtinceye kitabı tercüme edilenlerin başında İbn Rüşd gelir. Onun tanınmış eseri Külliyyat, Tehafut at-Tehafut ve Aristo'yu şerheden eserleri lâtinceye çevirildi.

Yine Endülüslü İslâm filozoflarından İbn Bacce (H. 533/M. 1138)'nin at-Tedbir al-Mütevahid adlı eserinden Moise de Narbonne istifade etmiştir. Böylece onun fikirlerini Batı'ya tanıtmıştır.

İbn Tufeyl'in Hayy b. Yakzan'ı da Batılılarca biliniyordu.

Kimyager ve tabiatçı bir bilgin olan Cabir b. Hayyan da Lâtin âlemince biliniyordu. Fakat o simyager ve sihirbaz olarak tanınıyordu.

İlk İslâm filozofu olan al-Kindî (H. 252/M. 866)'nin "Risale fi Mahiyet an-Nevm va'r-Ruya" adlı eseri de lâtinceye çevirilmiştir. Kindî'nin lâtinceye çevirilen diğer bir eseri "Risale fi'l-Akl"dır. Keza onun "Risale fi'l-Cevahir al-Hamse"si de lâtinceye tercüme edilmiştir. Henri Corbin, onun "Tractus de Erraribus Philosophorum" adıyla diğer bir eserinin de lâtinceye çevirildiğini kaydetmiştir.

Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken, Kindî'nin lâtinceye çevirilmiş başka eserlerinden de söz etmektedir.

Saint Thomas (Öl. M. 1274) üzerine büyük etkisi bulunan İslâm-Türk filozofu Farabî (Ölm. H. 339 /M. 950)'nin de bazı eserleri lâtinçeye çevirilmiştir. Ayrıca bu İslâm filozofunun Albertus Magnus üzerine etki yaptığı da bilinmektedir.

İbn Sina (Ölm. H. 428 /M. 1037)'nin Şifa'sı, Necat'ı ve Kitab an-Nefs'i de lâtinçeye çevirilmiş eserler arasındadır. Daha önce sözünü ettiğimiz al-Kanun fi't-Tıbb'ı ise doktorluk alanında Batı Üniversitelerine yüz yıllar boyunca ışık tutmuştur. Bu filozofumuzun da gerek Saint Thomas ve gerekse Albertus Magnus üzerindeki etkisi inkârı güç bir gerçektir.

Meşhur Kitab al-Menazır adlı eserin yazarı İbn Heysem (H. 430 /M. 1038)'in lâtinçeye çevirilmiş bazı risaleleri fizik alanında Batılılara ışık tutmuştur. Onun eserlerinin Roger Bacon'ın fikirlerinin gelişmesine yardım ettiği söylenir.

Tanınmış İslâm tarihçisi ve sosyoloğu İbn Haldun (Ölm. H. 808 /M. 1406)'un fikirleri de Batıda iyi biliniyordu. Hatta Garcin de Tracy onun Mukaddime'sinin bazı bölümlerini fransızcaya çevirmiştir.

İslâmî ilimlerin çeşitli dallarında otorite olan Gazzalî (Ölm. H. 505 /M. 1111)'nin bazı eserleri lâtinçeye tercüme edilmiştir. Ayrıca felsefecilerin hatalarını gösteren Tehafut al-Falasife adlı eserine karşılık vermek üzere İbn Rüşd (Ölm. H. 595 /M. 1198) Tehafut at-Tehafut'ü yazmıştı. İşte İbn Rüşd'ün bu eseri lâtinçeye çevrilince, Batılılar Gazzalî'nin felsefeciler hakkındaki fikirlerini öğrendiler.

Ramon Marti, Pugis Fidei adlı eserinde Gazzalî'nin kitaplarından bazı parçalar almıştır. Ayrıca İbn Tufeyl (Ölm. H. 581 /M. 1186) Hayy b. Yakzân adlı kitabında, Gazzalî'nin al-Munkiz Min ad-Dalal, Mizan al-Amel,

Cevahir al-Kur'an, Mişkât al-Envar ve al-Marifet al-Akliye adlı eserlerinden söz etmiştir. Hayy b. Yakzan ise lâtin âlemi tarafından biliniyordu.

Gazzalî'nin şüpheden sağlam imana geçiş konusundaki fikirleri ile Montaigne (Ölm. M. 1592), Descartes (Ölm. M. 1650), Pascal (Ölm. M. 1662) ve David Hume (Ölm. M. 1776)'un görüşleri arasında bir karşılaştırma yapıldığı zaman İslâm filozofunun bu düşünelere öncülük ettiği akla geliyor.

Bütün bu gerçekler gösteriyor ki Müslümanlar Ortaçağ'da büyük bir medeniyet kurmuşlardır. Bu medeniyet Avrupa'ya tesir etmekte gecikmemiştir. Avrupalılar Müslümanların gerek teknik ve gerekse fikir alanındaki üstün medeniyetlerinden yararlanmak ihtiyacını duymuşlardır. Rönesanstan sonra Avrupa daha hızlı adımlarla ilerlemeğe başlamıştır. Avrupa'nın hızlı adımlarla ilerlemeğe başlamasının başlıca sebepleri arasında matbaacılığın ilerlemesi, Yeni Dünya'nın keşfi, ateşli silâhların gelişmesi, ticaret yollarının değişmesi, san'atta yükselme ve kilise taassubunun yıkılması vardır.

Bugünkü İslâm âleminin haline bakarak geri kalmanın sebebini İslâmiyette aramamak gerekir. Kur'an'ın ilk inen âyeti "OKU" diye başlar. Yüce Allah bilenle bilmeyeni eşit tutmamıştır. Yine Yüce Allah insanın ancak çalıştığı kadarına sahip olacağını bildirmiştir. Sevgili Peygamberimiz de "İki günü birbirine eşit olan aldanmıştır" diye buyurmuştur. Ayrıca "insanın dini akıldır, Akl olmayanın dini de olmaz" demiştir. İlim öğrenmek beşikten mezara kadar emredilmiştir. Kur'an, hikmeti, tefekkürü, ahlâkı ve imanı tavsiye etmiştir. Ayrıca insanları hidayete götürecek yolları göstermiştir. Bu sebeple Müslümanların ilerle-

mesi için dinleri asla engel değildir. Aksine dinimiz medeniyeti tavsiye etmektedir. Yeter ki biz dinimizin ruhunu iyi bilelim. En yüksek ahlâk kurallarını öğütleyen dinimizin ruhu Müslümanları medeniyete doğru itici bir güçtür. Bütün bu gerçeklerin şuuru derinleştikçe ve çağın ilmî düşüncesinden istifade edildikçe Müslümanların dünyayı etkileyecek büyük bir medeniyeti kurmaları yine güç değildir.

BİBLİYOGRAFYA

— A —

- Abd al-Halim Mahmûd:** *at-Tefkîr al-Felsefî Fî'l-İslâm*, Mısır (tarihsiz).
- Abd ar-Rahman al-Cezîrî:** *Tavdîh al-Akâid*, Mısır 1352.
- Adem Mez:** *al-Hadârât al-İslâmiyye*, al-Kahire 1377 / 1957.
- Ahmed Cevdet:** *Kısas-ı Enbiya*, İstanbul 1331.
- Ahmed Emin:** *Zuhr al-İslâm*, al-Kahire.
- Ahmed Emin:** *Duha'l-İslâm*, Mısır.
- al-Akkâd, Abbas Mahmûd:** *Allah*, Mısır (tarihsiz).
- Akseki, Ahmed Hamdi:** *İslâm Dini*, Ankara 1958.
- Ali Hasebe Allah:** *İlm at-Tevhîd*, Mısır 1372.
- Ansay, Sabri Şakir:** *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, Ankara 1958.
- Aynî, Mehmed Ali:** *Fârâbî*, İstanbul 1332.

— B —

- al-Bakillânî:** *at-Temhîd Fî'r-Redd Ala'l-Mulhide al-Muattıla Va'r-Râfida Va'l-Havâric Va'l-Mu'tezile*, al-Kahire 1947.
- Bedevî, Abd-ar-Rahman:** *al-Eflâtuniye al-Muhdese İnd al-Arab*, al-Kahire 1955.

- Berki, Ali Himmet: *Ahlâka Ait 239 Hadis*, Ankara 1968.
- al-Beyhakî, Zahir ad-Din: *Tarih Hukemâ al-İslâm*,
Dimaşk 1946.
- Birand, Kâmiran: *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Ankara 1958.
- Browne, Edward G.: *Tarih al-Edeb Fi İnan, arapçaya çeviren*: Dr. İbrahim Emin aş-Şevarihî, al-Kahire
H. 1373/M. 1954.

— C —

- al-Curcanî, as-Seyyid aş-Şerif: *Şerh Mevakif al-Adud*,
Mısır, Bulak baskısı 1266.
- Cuveynî: *Tarih-i Cihanguşa*, neşreden: Muhammed b.
Abd al-Vahhab Kazvinî, Leiden H. 1355/M. 1937.
- al-Cuveynî, İmam al-Harameyn: *Kitab al-İrşad*, Bağdad
(tarihsiz).
- Çağatay, Neşet ve Çubukçu, İbrahim Agâh: *İslâm Mezhepleri Tarihi I*, Ankara 1965.
- Çantay, Hasan Basri: *Kur'an-ı Hakîm Ve Meal-i Kerîm*,
İstanbul 1957-1958.
- Çubukçu, İbrahim Agâh: *Gazzalî Ve Batınîlik*, Ankara
1964.
- Çubukçu, İbrahim Agâh: *Gazzalî Ve Şüphecilik*, Ankara
1964.
- Çubukçu, İbrahim Agâh: *İslâm Felsefesinde Allah'ın Varlığının Delilleri*, Ankara 1971.
- Çubukçu, İbrahim Agâh: *Mezhepler, Ahlâk Ve İslâm Felsefesi İle İlgili Makaleler*, Ankara 1967.
- Çubukçu, İbrahim Agâh: *Gazzalî Ve Kelâm Felsefesi*,
Ankara 1970
- Çubukçu, İbrahim Agâh: *İslâmın Temel Bilgileri*, An-
kara 1971.

Çubukçu, İbrahim Agâh: *İslâm Düşüncesi Hakkında Araştırmalar*, Ankara 1972.

Çubukçu, İbrahim Agâh: *Yunus Emre Ve Din Felsefesi*, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 19, Ankara 1973.

Çubukçu, İbrahim Agâh: *Cumhuriyet Devrinin Bir Düşünücü Şemseddin Günaltay'ın Dinî Düşüncesi*, A. Ü. İlahiyat Fakültesi 50. Yıl, Ankara 1973.

Çubukçu, İbrahim Agâh: *İslâm Felsefesi Ve Bu Alanda Cumhuriyet Devrinde Çalışmalar*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi 50. Yıl, Ankara 1973.

— D —

De Boer: *Tarih al-Felsefet Fi'l-İslâm*, arapçaya çeviren: Muhammed Abd al-Hadî Ebu Rîde, al-Kahire H. 1374 /M. 1954.

Descartes: *Ahlâk Üzerine Mektuplar*, Çeviren: Mehmet Karasan, İstanbul 1966.

Descartes: *Discours de la Méthode*, Paris 1943.

Doğan, Lütfi: *Ehl-i Sünnet Kelâmında Eş'arî Mektebi*, Ankara 1961.

— E —

al-Eş'arî: *Makalât al-İslâmiyyîn*, Kahire H. 1369 /M. 1950.

al-Eş'arî: *Kitab al-Luma' Fi'r-Redd Ala Ehl az-Zeyg Va'l-Bida*, Mısır 1955.

al-Fahûrî, Hanna ve al-Carr, Halil: *Tarih al-Felsefet al-İslâmiyye*, Beyrût (tarihsiz).

al-Fahûrî, Hanna ve al-Carr, Halil: *Tarih al-Felsefet al-Arabiyye*, C. II., Beyrût 1957.

al-Fârâbî: *İlimlerin Sayımı*, türkçeye çeviren: Ahmet Ateş, İstanbul 1955.

al-Fârâbî: *Uyûn al-Mesail Fî'l-Mantık Ve Mebâdî al-Felsefet al-Kadîme*, al-Kahire 1910.

al-Fârisî, Abd al-Gâfir: *as-Siyak Li Tarih Nişâpûr*, Köprülü K. No: 1152, İstanbul.

Fouillée, Alfred: *Histoire de la philosophie*, Paris.

— G —

Gardet, Louis et Anawati: *Introduction à la Théologie Muslumane*, Paris 1948.

al-Gazzalî: *Faysal at-Tefrika Beyn al-İslâm Va'z-Zandaka*, Mısır 1325/1907.

al-Gazzalî: *al-Hikmet Fi Mahlûkât Allah*, Mısır 1903.

al-Gazzalî: *Cevahir al-Kur'an*, Mısır 1933.

al-Gazzalî: *İhya Ulum al-Din*, Matbaat al-İstikame baskısı, Mısır (tarihsiz).

al-Gazzalî: *al-Kanûn Fi't-Tevîl*, Mısır 1940.

al-Gazzalî: *Kimya-yı Saâdet*, C. I, Tahran 1333.

al-Gazzalî: *al-Mustasfa Min İlm al-Usûl*, c. I, Mısır 1356.

al-Gazzalî: *Mişkât al-Envâr*, Mısır 1325.

al-Gazzalî: *Mizan al-Amel*, Mısır 1328.

al-Gazzalî: *ar-Risalet al-Ledunniyye*, Mısır 1328.

al-Gazzalî: *Tehâfut al-Felâsife*, Dâr al-Maarif baskısı, Mısır (tarihsiz).

Goldziher, Ignaz: *al-Akide Va'ş-Şeria Fî'l-İslâm*, arapçaya çevirenler: Muhammed Yusuf Musa, Abd al-Aziz Abd al-Hak, Ali Hasan Abd al-Kadir, al-Kahire 1946.

Goldziher, Ignaz: *al-Anâsır al-Eflâtuniyye al-Muhdesa Va'l-Ginosiye Fî'l-Hadîs, at-Turâs al-Yunanî Fî'l-*

Hadârât al-İslâmiye, arapçaya tercüme eden: Abd ar-Rahman Bedevî, Kahire 1946.

Goldiher, Ignaz: *Mezahib at-Tefsîr al-İslâmî*, Mısır 1955.

— H —

Hallâf, Abdulvahhab: *İslâm Hukuk Felsefesi*, çeviren: Doç. Dr. Yüseyin Atay, Ankara 1973.

al-Hancî, Muhammed Emin: *Menakıb al-İmam b. Hanbel*, Matbaat as-Saâde, Mısır (tarihsiz).

— İ —

İbn al-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abd ar-Rahman: *Telbîs İblîs*, Mısır 1340.

İbn al-Cevzî: *al-Muntazam Fi Tarih al-Mulûk Va'l-Umem*, Haydarabad 1357.

İbn Culcul: *Tabakat al-Etîbbâ Va'l-Hukema*, al-Kahire 1955.

İbn Ebi Useybia, Ebu'l-Abbas Ahmed b. al-Kâsım: *Uyûn al-Enbâ Fi Tabakat al-Etîbbâ*, Beyrut 1956.

İbn al-Esîr: *al-Lubâb Fi Tehzîb al-Ensâb*, Kahire 1357.

İbn al-Esîr: *al-Kâmil Fi't-Tarih*, Matbaat al-İstikame baskısı, al-Kahire.

İbn Haldun: *Mukaddime*, Kahire 1322.

İbn Haldun: *Tarih*, Bulak 1284.

İbn Haldun: *Şifa as-Sail Li Tehzib al-Mesail*, neşreden: Prof. Muhhamed b. Tawit at-Tanji, İstanbul 1958.

İbn Hanbal, Ahmed: *Musnad*, Mısır 1352.

İbn Hazm: *Kitab al-Fasl Fi'l-Milel Va'l-Ehva Va'n-Nihal*, Mısır 1317.

İbn al-İmad, Ebu'l-Felah Abd al-Hayy : *Şezerat az-Zehab Fi Ahbar Men Zehebe*, al-Kahire 1350.

- İbn Kesir:** *al-Bidaye Va'n-Nihaye Fi't-Tarih*, Mısır H. 1351 /M. 1932.
- İbn Kuteybe:** *Te'vil Muhtelef al-Hadîs*, Mısır 1326.
- İbn Nedîm:** *al-Fihrist*, Matbaat al-İstikame baskısı, al-Kahire (tarihsiz).
- İbn Ruşd:** *Tehafut at-Tehafut*, al-Matbaat al-Hayriyye, Mısır 1319.
- İbn Ruşd:** *Kitab al-Keşf An Menâhic al-Edille*, İbn Rüşd'ün Felsefesi adıyla çeviren: N. Ayasbeyoğlu, Ankara 1955.
- İbn Sinâ:** *an-Necât*, Mısır 1357/1938.
- İbn Sinâ:** *Tis'u Resail Fi'l-Hikmet Va't-Tabiiyyat*, Mısır 1326/1938.
- İbn Sinâ:** *al-İşârât Va't-Tenbîhât*, C. III., Dar İhya al-Kutub al-Arabiyye baskısı, Mısır (tarihsiz).
- İbn Teymiye:** *Kitab an-Nübuvve*, İdaret at-Tıbaat al-Munîre 1346.
- İbn Teymiye:** *Kitab Tefsîr Suret al-İhlâs*, al-Matbaat al-Hüseyniyye al-Mısriyye baskısı, 1323.
- İbn Teymiye:** *Kitab Minhac as-Sünne an-Nebeviyye*, Mısır 1321.
- İbn Teymiye:** *Şerh al-Akîde al-İsfehaniyye*, Mecmuat Fetava İbn Teymiye, C. V., al-Kahire 1329.
- İbn Teymiye:** *Kitab Mecmuat İbn Teymiye*, Kahire 1326-1329.
- İbn Tufeyl:** *Hayy b. Yakzan*, Yayınlayan: Ahmed Emîn, Mısır (tarihsiz).
- al-İsferayini:** *at-Tabîr Fi'd-Din Va Temyiz al-Fırkat an-Naciyet An al-Fırak al-Halikîn*, Mısır H. 1359 / M. 1940.

(İzmirli), İsmail Hakkı: *Mulahhas-ı İlm-i Tevhîd*, İstanbul 1338.

(İzmirli), İsmail Hakkı: *Muhassal al-Kelâm*, İstanbul 1336.

(İzmirli), İsmail Hakkı: *Yeni İlm-i Kelâm*, İstanbul 1342.

— K —

Kafesoğlu, İbrahim: *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.

al-Kalkaşendî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali: *Subh al-A'şâ*, 1919.

Keskiöglü, Osman: *İmam-ı A'zam*, Ankara 1960.

Keskiöglü, Osman: *Fıkıh Tarihi Ve İslâm Hukuku*, Ankara 1969.

Kılıcer, Esad: *İslâm Fıkıhında Rey Taraftarları*, Ankara 1961.

— M —

al-Makrizî: *Kitab al-Hutat al-Makrizîyye*, Kahire 1324-6.

Massignon, Louis: *Recueil de Textes Inédits*, Paris 1929.

Mâturidî: *Akaid Risalesi*, neşreden: Prof. Yusuf Ziya Yörükân, Ankara.

Mubarak, Zekî: *al-Ahlâk İnd al-Gazzalî*, Mısır (tarihsiz).

Muhammed Ebû Zehra: *İmam Şâfiî*, çeviren: Osman Keskiöglü, Ankara, 1969.

Muhammed Ebû Zehra: *Malik*, al-Kahire 1952.

Muhammed Ebû Zehra: *İslâm Hukuku Metodolojisi*, çeviren: Dr. Abdülkadir Şener, Ankara 1973.

Muhammed Ebû Zehra: *al-Mezahib al-İslâmiyye*, Mısır.

Muhammed Ebû Zehra: *Ebû Hanîfe*, çeviren: Osman Keskiöglü, Ankara 1962.

Muhammed Lutfi Cum'a: *Tarih Felâsifet al-İslâm*, Mısır 1927.

al-Muhasibî: *Kitab an-Nasaih*, Süleymaniye, Bağdatlı Vehbî Kütüphanesi, No: 614.

Muslim: *al-Câmi as-Sahih*, al-Kahire 1373/1955.

— N —

Nevevi, Muhyiddin: *Riyazüssalihîn*, tercüme eden: Kıyamuddin Burslan ve Hasan Hüsnü Erdem, Ankara 1964.

Quadri: *La Philosophie Arabe Dans L'Europe Médiévale*, Paris 1947.

— R —

ar-Râzî, Fahreddin: *İ'tikâdât Fırak al-Müslimîn Va'l-Müşrikîn*, al-Kahire 1356.

ar-Râzî, Fahreddin: *Münazarât*, Haydarabad 1355.

— S —

Sayılı, Aydın: *Fârâbî Ve Tefekkür Tarihindeki Yeri*, Belleten, Sayı: 57, Ankara 1951.

as-Sem'anî: *Kitab al-Ensab*, London 1912.

Seyyid Ahmed Safaî: *İlm-i Kelâm*, Tahran 1338.

as-Subkî: *Tabakat aş-Şafiyyet al-Kübrâ*, Mısır 1324.

— Ü —

Ülken, Hilmi Ziya: *İslâm Düşüncesi II*, İslâm Felsefesi Tarihi, İstanbul 1957.

— W —

Wensinck: *La Pensée de Gazzalî*, Paris 1940.

— Y —

- (Yaltkaya), Mehmet Şerefettin: *Gazzalî'nin "Tevîl" Hakkında Bastırılmamış Eseri*, Darulfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı: 16, İstanbul 1930.
- (Yaltkaya), Mehmet Şerefettin: *Sencer Ve Gazzalî*, Darulfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı: 1, Şehzadebaşı 1925.
- (Yaltkaya), Mehmet Şerefettin: *Kaderiye Veya Mu'tezile*, Darulfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı: 15, İstanbul 1930.
- (Yaltkaya), Mehmet Şerefettin: *İslâmda İlk Fikir Hareketleri Ve Dinî Mezhepler*, Darulfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı: 14, İstanbul 1930.
- Yusuf Kerem: *Tarih al-Felsefet al-Yunaniye*, al-Kahire H. 1373/M. 1953.

— Z —

az-Zebîdî: *İlhaf as-Sâde*, Mısır 1311.

İ N D E K S

- Abbasî (ler) 8, 108, 121, 128, 145
 Abdallar 78
 Abdul Aziz 77
 Abdullah b. Ahmer 100
 Abdullah b. Meymun al-Kaddah 11
 Abdullah b. Muhammed 66
 Abdullah an-Natîlî 28
 Abdullah b. Ömer 105
 Abdurrahman Bedevî 46
 adâlet 17, 25
 Âdem (Hz.) 71, 115
 Aduî hastanesi 144
 Afganistan 127
 Afifî 67
 Afrika 134
 Afrodissias'lı İskender 17
 al-Ahd 30
 Ahiret 27, 35, 45, 54, 59, 63, 73,
 74, 89, 107, 113, 114, 136
 ahlâk 17, 34, 42, 64
 al-Ahlâk 30
 İslam Düşünceleri 2
 Ahmed b. Ebi Davud 108, 109
 Ahmed b. Hanbel 11, 113, 138, 139,
 140
 Eb Ali eş-Şeybani 141
 Ahsa 141
 Ahvaz 19, 20
 Aişe (Hz.) 105
 akıl 17, 31, 33, 69, 87, 118
 al-Akl-Amelî 31
 al-Akl bi'l-fiil 17, 31, 56
 al-Akl bi'l-kuvve 17
 al-Akl bi'l-Meleke 17, 31, 56
 al-Akl al-Faal 17, 56
 al-Akl al-Heyulânî 56
 al-Akl al-İnsanî 42
 al-Akl al-Küllî 42
 al-Akl al-Müstefat 31, 56
 al-Akl an-Nazarî 31
 al-Akl az-Zahir 17
 Aksam al-Ulum al-Akliya 30
 Akseki, Ahmed Hamdi 120
 Ala ad-Devle 29
 Alâeddin Keykubat 81
 Albatagnus 147
 Albertus Magnus 27, 150
 âlem 55, 69
 âlemin kîdemi 32, 64
 âlemin muharriki 50
 âlemin yaradılışı 16
 Alhacen 147
 Ali (Hz.) 11, 76, 105, 128
 Ali b. Abdurrahman b. Yunus 147
 Ali Ebu Cafer Harun 57
 Ali b. Muhammed 66
 alime 31
 Allah 10, 14, 16, 17, 24, 25, 26, 27,
 32, 33, 34, 35, 39, 45, 46, 47,
 49, 50, 54, 55, 60, 61, 62, 64,
 65, 70, 72, 73, 74, 75, 80, 81,
 82, 83, 89, 106, 107, 109, 110,

- 111, 112, 114, 115, 117, 118,
125, 126, 134, 143, 151.
- Allah'ın kudemi 32, 49
- Allah'ın öldürmek veya diriltmek
gibi fiil sıfatları 117
- Allah'ın sıfatları 117
- Allah'ın varlığı 33, 113
- Allah'ın zatî sıfatları 107, 117
- amelî akıl 25
- amelî ruh 26
- Almanca 50
- amile 31
- Amr b. Osman al-Mekkî 19, 80
- Amr b. Ubayd 108
- Anadolu 52, 66, 76, 77, 78, 127
- Anasır 28
- Antakya 7
- Apsal 47, 48, 49
- Arabistan 121, 137
- A'raf sûresi 59
- Arapça 8, 58, 148
- Arap filozofu 13
- Araplar 110, 1122
- ârif 35
- Aristo 8, 9, 10, 14, 17, 23, 24, 28,
33, 36, 39, 41, 43, 46, 54, 56,
57, 58, 61, 64, 67, 109, 143,
148, 149
- Arnavutluk 76, 77
- Arz 15
- Ashab 137
- Askalan 135
- Asnaf al-Murcie 108
- astronomi 145
- Avâz-ı Perr-i Cebraîl ve İ'tikâd
al-Hukemâ 53
- Avrupa 30, 151
- Avsat-ı Ecnihat-ı Cebrail 53
- Ay 15
- Ay altı âlemi 15
- Aynî, Mehmed Ali 67
- Azerbaycan 52, 137
- Az uyuma 84
- Baba İshâk 77
- babalar 77, 78
- Babanzade Reşit 50
- Babil 33
- Bacon, Roger 150
- Bağdad 20, 23, 37, 39, 43, 85, 112,
122, 135, 138; 140, 144, 145.
- Bahaeddin Veled 81
- Balm Sultan 77
- Balkanlar 127
- Basar 113
- Basıt 38
- Basra 105, 112, 116
- Batı 12, 17, 58, 65, 142, 148, 149
- bâtın 59, 69, 87
- Batın âlemi 88
- Batınî (ler) 38, 69
- batınî güçler 31
- Batımlık 11
- Batıniyye 11
- Batlamyus 28
- Bayezid Bistami 53, 67, 70
- al-Baltanî Muhammed b. Cabir 147
- Bayza 19
- Bektaşiler 77, 78, 79
- Bektaşilik 76, 77, 78
- Bel evlâdı 77
- Belh 28, 81
- Ben Haksam 19
- Ben Jonis 147
- Bermeki ailesi 8
- Berrani mucizeler 63
- besleyici 31
- beş maslahat 133
- Beyt al-Hikme 8
- Bidayet al-Muctehid ve Nihayet
al-Muktesid 58
- bilgi sorunu 68

- bilici 31
 Bingazî 134
 Bir 69, 74
 Bîrunî 147
 Bolonya 148
 Buhara 28, 129
 Buhtîşu 8
 al-Bulga fi'l-Hikme 68, 69
 Burhaneddin Muhakkak Tirmizî 81
 Bustan al-Kulûb 53
 Büyük Dede 78
 büyük günah 106
 büyük kâinat 88
 Büyük Ruh 87

 Cabir b. Hayyan 145, 149
 Ca'fer b. Mübeşşer 108, 109
 Ca'fer b. Süleyman 129
 al-Cahiz, Ebu Osman Amr b. bakır
 105, 109 110, 111
 Casiye suresi 11
 Causa finale 14
 Cause formeller 14
 Cause matérielle 14
 Cause motrice 14
 Ceberut âlemi 86, 87
 cebr 145
 Cebriye 64, 72
 Cehennem 34, 73, 74, 106
 Celâlettin Rumî 22, 81
 Cemal 89
 Cemal vak'ası 107
 Cennet 34, 73, 74
 cesaret 17
 Cevahir al-Kur'an 151
 cisim 16, 55
 cisimler âlemi 87, 88
 Copernic 145
 Corbin, H., 67, 149
 Cumhuriyet 64, 77
 Cundisapur Okulu 8

 Cüneyd al-Bağdâdî 19, 38, 67, 80
 cüz'î irâde 113

 Çalap 93
 Çelebiler 77
 Çin 127, 146
 Çoktanrıçlık 72

 Dağ, Mehmet 46
 dağlıklar 15
 dağların şeyhi 67
 ad-Dururiyye fi'l-Mantık 58
 De Boer 16
 Dede 78
 değişmeler 15
 Dehriler 11, 108, 110
 Dehriye 11
 al-Derec al-Merkum 38
 derviş 77, 78
 dervişlik 78
 Descartes 69, 151
 devlet 102
 Dış duyular 31
 din ile felsefenin birleştirilmesi 143
 Divan-ı Kebir 83
 Doğu Afrika 137
 Doğu felsefesi 143
 doğumeu 31
 dokunma 31
 Dominic Gundisalvi 148
 dört sebep 14
 dört unsur 14
 al-Durrec al-Fahire 68
 duyu mertebesi 88
 dünya 15

 Ebu Ali Cübbâî 19
 Ebu Ali Hasan 147
 Ebu Ali el-Hüseyn b. Abdullah
 b. el-Hasan b. Sina 28
 Ebubacer 47

- Ebu Berk b. Sem'un 57
- Ebu Berk Muhammed b. Abdul-
mehir b. Tufeyl 47
- Ebu Berk Muhammed b. Yayha
b. as-Saig 41
- Ebu Berk Yahya b. Taşfin 41
- Ebu Bişr Matta b. Yunus 8, 23
- Ebu Cafer b. Abd al-Aziz 57
- Ebu'l-Ferec Ali b. Muhammed 147
- Ebu Hafs Ömer as-Suhreverdi 52
- Ebu Hanife, Nu'man b. Sabit
11, 83, 90, 113, 116, 120, 121,
122, 123, 124, 125, 126, 127,
128, 135
- Ebu Hayyan al-Tevhidî 39
- Ebu İnan 100
- Ebu'l-Berekât al-Bağdadî 43, 44,
45, 46
- Ebu'l-Huseyn an-Nurî 19
- Ebu'l-Kasım b. Başkuval 57
- Ebu Mansur Said b. Bişr 144
- Ebu Medyen Suayb 67
- Ebu Mervan b. Masarra 57
- Ebu Merven b. Cabrul 57
- Ebu Muhammed b. Rızık 57
- Ebu Muhammed Sahl b. Abdullah
al-Tusterî 80
- Ebu Muslim Havlanî 66
- Ebu Nasr al-Feth b. Hakan 41
- Ebu Omar Hammadî 20
- Ebu Sahl at-Tusterî 19, 53
- Ebu Talib al-Mekkî 38, 80
- Ebu Yakub Yusuf 57, 67
- Ebu Yusuf, İmam 123, 138
- Ebu Yusuf Yakub 67
- Eflâton 8, 10, 17, 36, 39, 54, 56, 67,
143
- Eflâtunculuk 90
- eğitim 103
- Ehl-i Beyt 121
- Ehl-i Hadis 125
- Ehl-i Rey 123, 125
- eklektik (felsefe) 53, 143
- al-Elvah al-İmadiyye 52, 53
- al-Emalî al-Kubra 136
- Emevîler 121, 128
- Emin al-Ervah 43
- Emr âlemi 87
- al-Emr al-Cami 88
- al-Emr al-Muhkam 68
- Endülüs 41, 57, 66, 100, 149
- Ene'l-Hak 19
- Ensar 129
- Enuşervan 8
- En uzak felek 15
- Epir 77
- erdem 14, 17
- erdemli olmak 78
- Eshabın fetvaları 124
- estetik 74
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali 112, 113,
114, 115, 116, 117, 118, 119
- Eş'arîler 118, 119
- Eş'arîlik 117, 119
- Eş'ariyye 112
- Etba ut-Tabîm 139
- Evhadüzzaman 43
- evrenin merkezi 15
- Evvel ve sabık olanlar 129
- ezelî sebep 61
- Ezelî Yetkin 74
- faal akıl 24, 33
- Fedaih al-Batiniye 38
- Fadihât al-Mutezile 11
- Fail illet 14
- Farab 23
- Farabî 10, 23, 24, 25, 27, 28, 29,
32, 33, 39, 41, 49, 56, 58,
64, 83, 143, 148, 150
- Farsça 8, 85, 142
- Fars rıkkı 120

- Fas 41, 58, 66, 100
 fâsik 105, 107, 125
 Fasl al-Makal 58
 Fastas 8
 Fatıma 67
 Fatih 77
 al-Felek al-Aksa 15
 felekî ecrâm 15
 felek-ler- 14, 15, 33
 Felek ül-Muhit 32, 33
 Felsefeciler 85
 Felsefe sanatların sanatı 14
 ferdî ruh 102
 al-Feylesof al-Türki 23
 al-Fıkh al-Ebsat 116, 123
 al-Fıkh al-Ekber 113, 116, 122
 Fıkıh 120, 121, 123, 125
 Fıkıh ekolleri 11
 Fihi Ma Fih 83
 fiil 117, 118
 Filipinlet 137
 Filistin 140
 fizik 146
 Fransa 148
 Fransızca 50, 150
 Frederick II 148
 Furkan 97
 Fusus al-Hikem 68
 al-Futuhât al-Makkiye 68, 69

 Gaî illet 14
 gayb 86
 Gayb âlemi 87, 88, 89
 gayb hazreti 86
 gaziye 31, 60
 al-Gazzâlî, Ebu'l-Futuh Ahmet 37
 Gazzâlî, Muhammed 11, 37, 38,
 39, 40, 49, 53, 59, 66, 67, 80,
 85, 90, 143, 150, 151
 Gazzâlî ve Batınlık 37
 Gazzâlî ve Kelâm Felsefesi 37

 Gazzâlî ve Şüphecilik 37
 Gazze 135
 geliştirici 31
 Gırnata 41, 100
 gökler âlemi 87
 görme 31, 113
 güç, 89
 Günaltay, Şemseddin 120
 Güney Doğu Anadolu 7
 güzellik 89

 Hacer 119
 Hacı Bektaş Veli 76
 had cezası 132
 hâdis 45, 61, 117
 Hadramut 100
 Hakikî Gayb 86
 Halduniye Cemiyeti 103
 Halep 23, 52
 Halid b. Yezid 145
 Halit-Yezit I oğlu- 8
 Halk âlemi 88
 Hallac, Ebu'l-Mugis al-Huseyn b.
 Mansur al-Bayzâvî 19, 20,
 21, 22, 53, 56, 67, 70, 74
 Hallac'ın Tasavvufî görüşleri 20
 Hamd Kumaî 20
 Hammâd b. Ebi Süleyman 121
 Hanbelîler 20, 141
 Hanbelîlik 138
 Hanbelî Mezhebi 127, 138, 140, 141
 Hanefî fıkhı 123, 135
 Hanefîlik 140
 Hanefî mezhebi 123, 124
 Hareket 15, 16, 44, 61
 Harezmi 145
 Haricîler 106, 188
 al-Harirî, Ahmed 67
 Harran 23
 Harran Okulu 7
 Harun er-Reşid 135

- hatırlayıcı hafıza 31
 Hasan (Hz). 105
 Hasan Basri 105
 hassase 60
 Haşr suresi 59
 al-Hatb fi't-Tevhîd va'l-Adl 108
 Havarizm 121
 Havva (Hz.) 119
 Hayat 113
 Hayderiler 78
 hayvanî güçler 25
 Hayvanî Nefs 31, 33
 hayır 34
 Hayy 47, 48, 49
 Hayy b. Yakzân 31, 41, 47, 50,
 149, 150
 al-Hayyat, Muhammed 67
 Hazret al-Cami 88
 hazret al-İnsan al-Cami 88
 Hazret al-Vasat al-camia 88
 Heidegger 98
 Hemedan 29
 Hermetizm 53
 heves 118, 125
 Heyakil an-Nur 52
 heyula 10, 15, 60, 61
 heyulanî 31
 Hıristiyan 21, 29
 Hibetullah 43
 Hicaz 66, 81, 138, 140
 hiçlik 94
 al-Hidaye 31
 hikmet 17
 Hikmet al-İşrak 52, 54
 Hilyet al-Ebdal 68
 Hindistan 19, 127, 137
 Hint 8, 9, 53, 143, 145
 Hintçe, 8, 142
 his mertebesi 88
 Hollanda dili 50
 Horasan 121, 137
 al-Hucce 136
 Huccet al-Hak 38
 al-Hucub 68
 al-Hudud 30
 hulul 20, 139
 Hume, David 151
 Huseyn b. İshak 8
 Hurufiler 77, 78
 Huseyn İbn Hamdan 19
 Hüsameddin Hasan b. Muhammed
 b. Ali Türk 82
 Hüseyim 138
 Irak 66, 77, 121, 127, 135, 136
 İsfahan 19, 29
 Işık 53, 54
 ışıkların ışığı 54
 ışiksiz 54
 ibadet 119
 al-İbane an usul ad-Diyane 112
 İbnu'l-Arabî 66, 67, 68, 69, 70, 71,
 72, 73, 74, 75, 84
 İbnu'l-Arabî'de estetik 74
 İbn al-Arabî'de kader ve irade
 özgürlüğü 72
 İbn al-Arabî'de Vahdet-i Vücut 70
 İbn al-Arabî'nin Peygamberlik ve
 velîlik anlayışı 71
 İbn al-Arabî'ye göre Ahiret sorunu
 73
 İbn Bacce 10, 41, 42, 49, 57, 64, 149
 İbn al-Cevzî Ebu'l-Ferec 140
 İbn Cumhuri 67
 İbn Davud 19
 İbn Ebi Usaybia 144
 İbn Haldun, Ebu Abdullah Mu-
 hammed al-Ansarî 100, 101,
 102, 103, 104, 150
 İbn Hanbel 138, 139, 140
 İbn Heysam 146, 150

- İbnirüşdcülük 148
İbn Kayyim al-Cevziyye Muham-
med 140
İbnu'l-Mukaffa 8
İbnu'l-Mu'taz 20
İbn Nâcce 67
İbn Naime al-Humusî 8
İbn Nedim 140
İbn al-Ravendî 11
İbn Rüşd Ebu'l-Velid Muhammed
b. Ahmed 10, 12, 47, 49, 57,
58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65,
66, 67, 148, 149, 150
İbn Sina 10, 28, 29, 31, 32, 33, 34,
36, 39, 43, 44, 49, 56, 58,
143, 147, 148
İbni Sina'da Varlık Nazariyesi 32
İbni Sina'nın Psikolojisi 31
İbni Sina'ya göre ahlâk 34
İbni Sina'ya göre Allah'ın varlığı
33
İbn-i Sina'ya göre mead ve ruh 34
İbn-i Sina'ya göre Tasavvuf 35
İbn Surayc 19, 20
İbn Teymiye 46, 140
İbn Tufeyl 10, 41, 47, 49, 50, 51, 57,
143, 149, 150
İbn al-Zeyyat 109
İbn Zuhr 147
İ'caz al-Bayan 85, 86
icma 124, 125, 130, 136, 137
içtihat 11, 121, 123, 124, 130, 136
idealar 87
idealar âlemi 86, 88
idrak 25, 26, 31
iffet 17
İhvan as-Safa -risaleleri- 28, 39,
143
İhya Ulum ad-Din 38
al-İktisad fi'l-İtikad 38
ilâhî aşk 74
ilâhî cevher 54
ilâhî feyz 21, 89
ilâhî vahy 87
İlcam al-Avam an İlmi al-Kelâm 38
İlim 113
ilk akıl 33
İlk Muharrık 33, 61, 62, 74
İmam-ı A'zam 120
İmam al-Harameyn 37
İmam Malik ve usulü 128
İmam Şafî ve Fıkıhta usulü 135
iman 117
al-İmlâ as-Sagîr 136
İncil 97
İndonezya 137
İngilizce 50
insan-ı kâmil 85, 89
insanî kuvve 31
insanî güçler 25
İnsanî Nefs 31
insan mertebesi 86
İnşa ad-Devair 68
irade özgürlüğü 72, 111
İran (lılar) 8, 9, 11, 52, 120, 121, 142
İsa b. Yayha 29
İsa b. Zer'a 8
İsbat an-Nuvva 30
İshak b. Huneyn 8
İslâm'da mistik düşünce 9
İslâmî naslar 10
İslâmiyet 55, 107, 108, 110, 112,
113, 119, 129, 130, 134, 142,
143
İslâmî Zühd 143
İslâm Kültürü ve Batıya Tesiri 142
İslâm tasavvufu 9
İslâm Zühdü 9, 17
İsnâ Aşere 76
İspanya 67, 100, 146, 148
istihsan 125, 126, 130, 137
istishab 131, 132, 133

al-İşarat ve't-Tenbihat 30
 İşbiliye 41, 67
 işitme 31, 113
 İştirakiye 53, 143
 İskiyye Okulu (felsefesi) 5, 10, 54
 itizalî görüşler 11
 iyilik etmek 78
 iyi şeyler 118
 İzafî Gayb 86

 Jaspers, Karl 98

 kader 21, 72, 107
 kadımlar 64, 119
 kâfir 68, 105, 106, 107
 Kafkasya 127
 kâğıt 146
 Kahire 100
 Kalem 87
 al-Kalem al-A'lâ 86, 87
 Kalenderiler 78
 Kalenderiye 77
 al-Kanun fi't-Tıb 30, 147, 150
 karanlık 53, 54
 Karaöyük 76
 al-Kasidat al-Nu'maniye 123
 Kavaid al-Akaid 38
 Kavasim al-Batımye 38
 Kayseri 76
 Kazif haddi 132
 Keklik, Nihat 67, 89
 Kelam 113
 Kelâm ala'l-Muharrrik al-Evvel 58
 Kelâm al-Ebadile 68
 kelâmcılar 46, 60, 61, 85
 kelâm ekolü 105, 116
 Kelâm fi'l-Burhan 41
 Kelâm fi'l-Gayet al-İnsaniyye 41
 Kelâm fi'l-İktisad 41
 Kelâm ilmi 9,113
 Keldânîler 33

Kelâm sıfatı 117
 Kelile ve Dimne 8
 Kepler 145
 al-Kerhî, Ebu'l-Hasan 130
 Keskiöğlü, Osman 120
 keşf 55, 69, 90
 al-Keşf an-Menahic al-Edille fi
 Akaid al-Mille 58
 keşfi bilgiler 56
 Keşmir 19
 kıdem 32
 Kırşehir 76
 Kıssat al-Gurbet al-Gaybiyye 53
 al-Kıstas al-Mustakim 38
 kıyas 125, 126, 130, 139,
 kızılbaşlar 77
 kıvam 15
 al-Kindî, Ebû Yusuf Ya'kub b.
 İshak 13
 Kindî, filozof 8, 10, 12, 14, 15,
 16, 17 149
 Kitab al-Adl ve't-Tevhid 20
 Kitab al-Ahruf-al-Müstahdere ve'
 l-Ezeliyye 20
 Kitâb al-Âlim va'l-Mutaalim 122
 Kitab al-Arab va'l-Acem 110
 Kitab al-Arab va'l-Mavali 110
 Kitâb al-Bâ 68
 Kitab al-Bagl 110
 Kitab al-Beyan va't-Tebyin 110
 Kitab Beyan vahm al-Mu'tezile
 116
 Kitab al-Buhala 110
 Kitâb al-Buldan 110
 Kitâb al-Cavahir al-Hamse 13
 Kitâb al-Cevari va'l-Gılman 110
 Kitâb al-Cuderî va'l-Hasba 145
 Kitâb Evail al-Edille li'l-Ka'bi
 116, 117
 Kitâb al-Fadail 140
 Kitâb al-Feraid 140

- Kitâb fi'l-İsm ve'l-Musemma 41
Kitâb fi's-Siyaset 30
Kitâb fi't-Davet 108
Kitâb fi't-Tevbe 108
Kitâb Halk al-Kur'an 109
Kitâb al-Havi 10, 147
Kitâb al-Hayavan 110
Kitâb al-Hucac fi'n-Nübüvve 109
Kitab Huve Huve 20
Kitâb al-İlel ve Ma'rifet ar-Rical 140
Kitab İlm al-Beka' ve'l-Fena' 20
Kitab al-İhsan 31
Kitâb İntisar al-Havi li'r-Razi 41
Kitâb al-İsfar an-Netaic al-Esfar 68
Kitab İttisal al-Akl li'l-İnsan 41
Kitâb al-Kindî ila'l-Mu'tasım Billah fi'l-Felsefet al-Ulâ 13
Kitâb al-kulliyat 58
Kitâb al-Lemehat fi'l-Hakaik 52
Kitâb al-Luma 112
Kitâb Maani'l-Kur'an 108
Kitâb Macera Beynehu ve Beyn Amr b. Ubayd 108
Kitâb al-Makalat 116
Kitâb al-Ma'rife 110
Kitab Marifet bi'llah 68
Kitab al-Maşari' va'l-Mutahârât 52
Kitâb Medh al-Nebiy 20
Kitâb al-Manazır 146, 150
Kitâb al-Masail 110, 140
Kitâb al-Mukavemat 52
Kitâb al-Musikî 148
Kitâb al-Muteber 43
Kitâb an-Nefs 31, 41, 150
Kitâb al-Nisa 110
Kitâb ar-Redd ala'l-Cehmiye 140
Kitâb ar-Redd ala'n-Nasara 110
Kitâb al-Redd ala'l-Müşebbihe 110
Kitâb Redd Tehzib al-Cedel li'l-l-Ka'bî 117
Kitâb ar-Risale 122
Kitâb Sırr el-Âlem ve'l-Meb'us 20
Kitâb et-Tavasın 20
Kitâb Tedbir al-Mütevahhid 41, 47
Kitâb at-Tefsir 140
Kitâb at-Telvihat al-Levhiyye al-Arşıyye 52
Kitâb al-Tevhid 116
Kitâb Te'vilât al-Kur'an 116
Kitâb al-Usul ve'l-Furu' 20
Kitâb al-Zer va'n-Nahl 110
Kitâb az-Zühd 140
Kitab 126
koklama 31
Konevi 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91
Konya 66, 81, 82, 84
kozalite 24
kötü fiiller 118
kudret 89, 113
kudsî aşk 31
Kûfe 120, 125
Kum 19
kun 114
Kur'an 9, 10, 11, 14, 17, 28, 41, 59, 61, 62, 64, 67, 68, 70, 72, 90, 94, 106, 109, 113, 114, 117, 118, 119, 123, 124, 125, 126, 129, 134, 136, 139, 143, 151
Kur'an'm kîdemi 117
Kurtuba 57, 58, 67
kuruluk 15
Kusta b. Luka al-Ba'lebekî 8
Kuşeyri 38, 67, 80, 143
Kuzey Afrika 67
küçük kâinat 88, (89)
küçük ölüm 89
Külliyat 149

- lâhut 20
 Lâtin âlemi 149
 Lâtince 10, 17, 27, 30, 39, 50, 58,
 147, 148, 150
 Levh-i Mahfuz 118
 Lucena 58
 Lu'luî, Hasan b. Ziyad 123
- Ma Ba'dat Tabia 28
 Ma'bed al-Cuhenî 107
 al-Macesti 28
 madde 10, 54, 60
 maddî illet 14
 Mağrib 66
 Mahmut II 77
 Makal An Hareket al-Cism as-
 Semavî 58
 Makalat sitta fi'l-Kıyas 58
 Makale fi'l-Akl 58
 Makale fi Enne Ma ya'tekuduhu'l-
 Meşsaune ve Ma ya'tekidi-
 hu'l-Mutekellimune fi Key-
 fiyet Vücut Alem mutekari-
 ribun fi'l-Mana 58
 Makasid al-Falasife 39
 makrokosmos 88
 Malatya 84
 Malaya 137
 Malik (İmam) b. Enes, Ebu Abdul-
 lah 11, 121, 125, 128, 129,
 130, 131, 134, 135, 137,
 Malikiler 141
 Malikî mezhebi 127, 134, 137
 manevî birlik 54
 Maneviye 108
 Manichéen düşünce sistemi 143
 Maniheizm 10
 Mansur, Ebu Ca'fer 8, 121, 122, 128,
 129, 145
 Marcel, Gabriel 98
 marifet 35
- al-Marifet al-Akliye 151
 Marife al-Hakk 108
 Marifet al-Mezahib 123
 al-Martlı 67
 Marti, Ramon 150
 maslahat 133
 Massignon Louis 20
 masum insan 11
 matbaa 146
 matematik 145
 Maturid 116
 Maturidî, Ebu Mansur (İmam)
 83, 90, 116, 117, 118, 119
 Maturidiler 119
 Maturidilik -ckolü- 116, 117, 119
 mead 34, 74
 Mecalis-i Seb'a 83
 Meed ad-Devle 29
 Meed al-Din al-Cili 52
 Mecmuat al-Elhan 148
 Medine 128, 129, 130, 135, 136
 Medine fakihleri 125
 Mekân 10, 15, 44
 Mekke 19, 66, 121, 128, 135
 Mektubat 83
 Melekler 26
 Melekût âlemi 86, 87
 Melekût ehli 87
 Me'mun (Halife) 8, 139, 142,
 Mentеш 76
 al-Menzile beyn al-Menzileteyn 108
 Merakeş 47, 58
 Mertebet al-Kutb 68
 Merv 23
 Meryem (Hz.) 119
 Mesail fi'l-Hikme 58
 mesalih-i mürsele 132, 137
 Mesele fi Enne'l-İlahe ya'lemu'l-
 Cuziyyat 58
 Mesele fi'z-Zaman 58
 Mesnevi 82

- Mes'udi 100
 Meşahid al-Esrar al-Kudsiyye 68
 Meşailer 9, 44, 46, 54
 Meşaiyye (felsefesi) 9, 24, 64, 143
 Meşaiyye okulu 5
 Meşaiyyun 9, 56
 Mevarid Zev'il-İhtiras 85
 Mevlana 80, 81, 82, 83, 120
 Mevlevilik 82
 Meymun b. Deysan 11
 Mısır 7, 13, 46, 66, 67, 77, 84, 134, 135,
 136, 137
 Miftah al-Gayb 85
 mikrokozmos 88
 misaller âlemi 88
 Mişkât al-Anvar 53, 151
 Mizan al-Amel 150
 Mogol istilasası 81
 Moğollar 84
 Moise de Narbonne 50, 149
 Montaigne 151
 Montpellier 148
 al-Muallim as-sanî 24
 Muaviye (Hz.) 105
 Mufassal al-Hilâf 38
 Muhacir 129
 Muhammed (Hz.) 21, 55, 71, 72,
 112, 114, 115, 123, 129
 Muhammed b. Abdullah (Nefsi'i
 Zekiyye) 128, 129
 Muhammed b. Abdullah b. al-
 Hasan 128
 Muhammed b. Abdulvahhab 140
 Muhammed b. Mesleme al-Ansari
 105
 Muhammed b. Saud 140
 Muhammed'in Ruhu 72
 Muharrem ayı 78
 muharrike 31, 34, 50
 al-Muhasibi, Haris 38, 80, 143
 Muhtasae al-Macestî 31
 Muhyiddin İbn Arabî 22, 66, 84,
 87, 88, 90
 Mukaddime (İbn Haldun) 100, 103,
 150
 Mukayyed misal âlemi 86
 Mukayyet misaller 87
 Muktedir 20, 23
 Munis al-Uşşak 53
 al-Munkız min ad-Dalal 39, 150
 Murat II 77
 musikî 147
 Mutabakat 85
 Mutasavvif (lar) 9.80
 Mu'tasım (Halife) 13, 108, 109, 139
 Mu'tezile 54, 64, 105, 106, 108,
 110, 111, 112, 113, 114, 117,
 139
 mutezili (bilginler) 19, 109, 142
 Muvahhidî (ler) 47, 57, 67
 mübdi 45
 mücerret dervişler 77
 Mücerret Manalar 87
 Mücessime 110
 müdrike 31
 mükâsefe 69
 Müktefi Billah 43
 mülk âlemi 87, 88
 mü'min 106, 107
 mümkün 33, 55
 mümkün olan varlıklar 32
 münafık 107
 münemmiye 31
 Mürcie 106
 mürid 45
 müsavvire 31
 Müslüman 21
 al-Müsned 140
 Müşebbihe 110
 mütefekkiye 31
 mütehayyile 31, 60
 müteşabih naslar 113

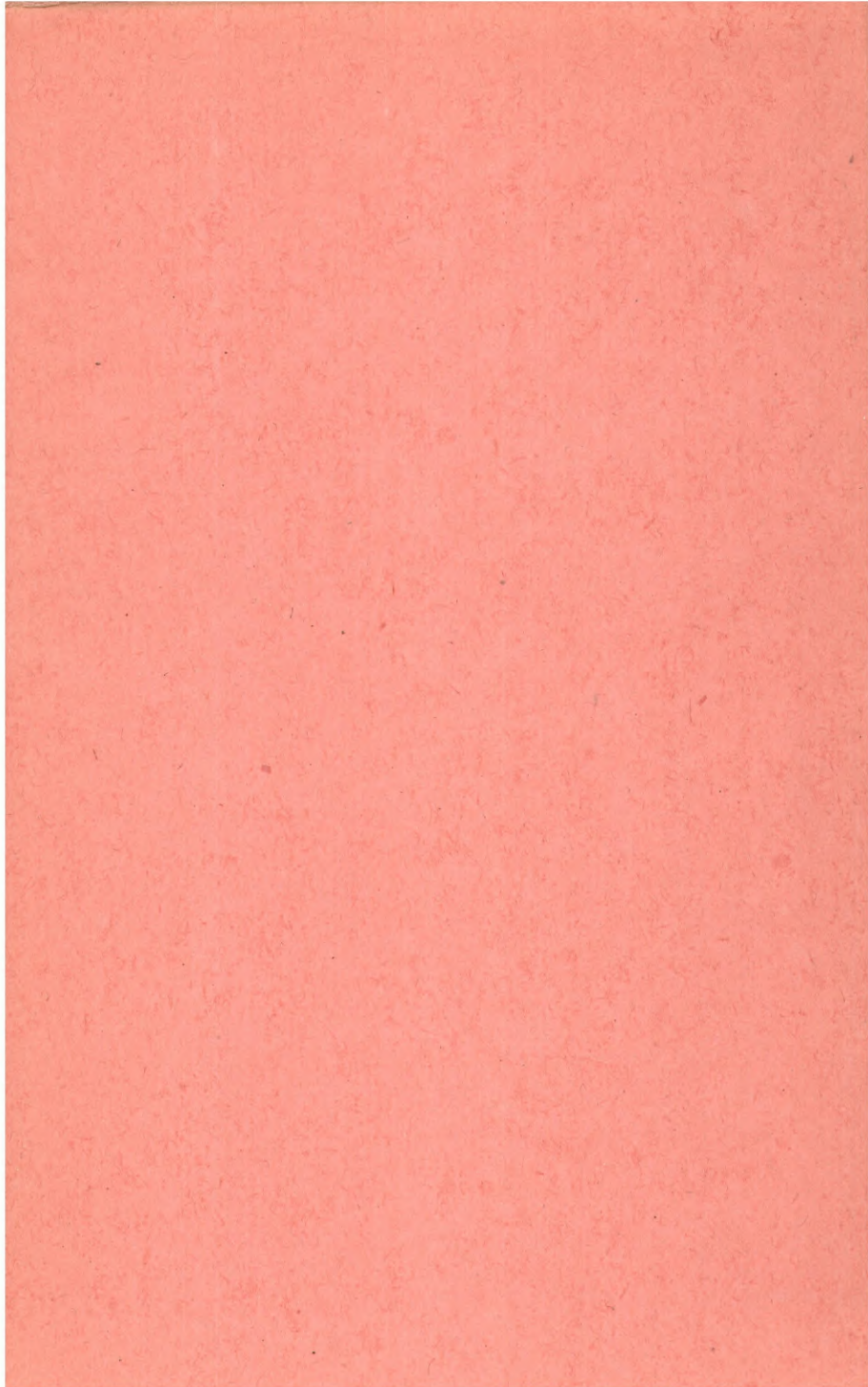
- Mütevekkil (Halife) 139
müvellide 31, 60
- Nâfi b. Nuaym 128
namiye 60
Napoli 148
nas 11, 59
Nasireddin Tusî ile mektuplaşmalar 85
Nasr b. Yahya al-Belhî 116
Nasturiler 8
nasut 20
natıka 60
nazarı akıl 28
nebatî güçler 25
Nebatî Nefs 31, 33, 60
nebî 119
an-Necat 30, 150
Necid 140
an-Nefahat al-İlâhiye 84, 85, 86
nefisler 87
Nefs 10, 31, 33, 60
nefs-i natıka 33
Nefs-i Zekiyye 128
Netaic al-Ezkar 68
nevruz 78
Nicholson 67
Nisab al-Hırak 68
Nişabur 37, 38, 81
niyaz 78
Nizamü'l-Mülk 37
Nizamiye Medresesi 37
Nuh b. Mansur 29
Nur 21, 53, 54
Nur âlemi 88
Nur al-Envar 54
Nurların Nuru 54
Nuseybin 7
nuzuiye 60
nübüvvet 119
Nyberg, H. S. 67
- Oklides 28
ol 114
oldurmak 117
olgun insan 89, 90
oluşlar 15
On İki İmam 78
Orta Asya 120
Orta Mertebe 87
Osman (Hz). 107
Osmanlı Devleti 76
Osmanlılar 140
Otman Baba 77
Oxford 148
- Ölmeden önce ölmek 92
Ömer İbn el-Fariz 22
Ömer b. al-Feruhan al-Tabarî 8
Örf ve âdet 126, 133, 134, 135, 136
özgür irade 73, 107
- Padua 148
Pakistan 127
Paris 148
Partavname 53
Pascal 151
Pehlevice 8
Perier, A. 67
Peripateticien Okul 54
Peygamber 17, 21, 34, 59, 62, 63, 106, 107
Peygamberlik (görüşü) 25, 55, 62, 71, 109
Pines, H.S. 46
Pitolemaios 8
Platinos 10, 36, 67
Psikoloji 31
Pythagoras 56
Pugis Fidei 150
- Rafifizilik 11
Raymond 148

- al-Razi, Ebu Berk Muhammed b. Zekeziya 10, 144, 146, 147
ar-Razkanî, Ahmed b. Muhammed 37
Rebia b. Ferruh 128
Rey 29, 123, 125
ar-Risale 136
Risale fi'l-Adava va'l-Hased 110
Risale fi'l-Akl 13, 149
Risale fi'l-Aşk 31
Risale fi'l-Cevahir al-Hamse 149
Risale fi Fazaili'l-Etrak 110
Risale fi Hakkul-Mehdî ilâ Makasîd il-Ihlas 85
Risale fi Hudud al-Eşya 13
Risale fi'l-Ibane anî'l-İllet al-Karibe li'l-Kevn va'l-Fesad 13
Risale fi'l-Kader 30
Risale fi Mahiyet an-Nevn va'r-Ruya 13, 149
Risale fi Mahiyet as-Salat 30
Risale fi'l-Mead va'l-Maaş 110
Risale fi'n-Nefs 47
Risale fi Tesbit al-Rusul 16
Risale ilâ Ahmed b. al-Mu'tasım fi Enne'l-Anasır va'l-cirm al-Aksa Kuriyet al-Şekl 13
Risale ilâ Ali b. al-Cehm fi Vahdaniyet Allah ve Tenahî cirm al-Âlem 13
Risale İstihsan al-Havd fi İlm al-Kelâm 112
Risale-i Safir-i Simurg 53
Risalet al-Envar 68
Risalet al-Kuds 68
ar-Risalet al-Kudsiye 38
ar-Risalet al-Ledunniye 53
Risalet al-Nusiye 92
Risalet at-Tayr 31, 53
Risalet al-Veda 41
Risalet al-Yekîn 68
Riyad 140
riyazet 49, 89
Rönesans 149, 151
ruh 26, 34, 36, 45, 50, 55, 87
Ruha 7
arRuh al-a'zam 86, 87
Ruhlâr âlemi 87, 88
Rumeli 77
Rundî 67
Sabiîler 7, 8
Sabit b. Kurre 8
Sadruddin el-Konevi Muhammed Ebu'l-Meali b. İshak 66, 84
Sadrettin Konevi'nin Felsefesiye Allah-Kâinat ve İnsan 89
Sahabe fetvaları 129, 130
Sahabe'nin içmaı 137
Sahabe sözleri 124, 129, 137
Saint Thomas 27, 150
Salah ad-Din al-Eyyubî 52
Salahaddin Zerkub 82
Salamun va'l-Absal 31
Salamon 47
Samanoğlu hanedanı 29
Saragossa (Saragosta) 41
Sare 119
Sarı Saltuk 77
Sartre 98
al-Sebil 108
Sedranî 67
Selâvî 67
Selefiyyun 113, 138, 139
sem' 113
semavî şahıslar 14
Semerkand 116, 145
Sana ad-Devle 29
as-Seriyy as-Sakatî 80
Seyf ad-Devle 23
Seylan 137
Seyyit Ali Sultan 77

- sezgi 55
sıcaklık 15
Sırf varlık 73
Sınavı'l-Hikme 29
Sicilya 146
Sivas 76
soğukluk 15
Sokrates 68
Soyut manalar âlemi 86
Sperma 24
Sudan 134
sudur 16, 32, 33, 55
Sufyan as-Sevri 113
Sufyan b. Uyeyne 121, 135
Suhreverdi 52
Suhreverdi (al-Maktul) Şıbabetin
Yahya 10, 52, 53, 54, 55, 56,
143
Sultan al-Maşukin 81
Sultan al-Ulama Bahaeddin Veled
81
Sultan Veled 82, 83
suret 15, 61, 139
Suriye 7, 52, 66, 127, 133, 140
Sus 20
Suveri illet 14
süflî âlem 15
Sümer 33
Sünnet 113, 123, 124, 126, 129, 136,
139
Sünnet Ehli 75, 85, 106, 107, 109,
112, 113, 115, 117, 119, 129,
137, 141, 142, 143
Sünüsiler 134
Süryanca 7, 142
Süryanîler 8
Şa'bi Ebî Amr Âmir 120
Şafii (İmam) Ebu Abdullah Mu-
hammed 11, 38, 128, 135,
136, 137, 138
Şafii fıkhı 137
Şafiiiler 140, 141
Şafiiilik 138
Şafii mezhebi 19, 127, 137, 138
Şahadet âlemi 88, 89
Şahadet hazreti 86
şahadet mertebesi 88
Şam 23, 66, 75, 82, 84
Şems ad-Devle 29
Şemseddin (Muhammed) Tebrizi
81, 82
şer 34
Şerefi 67
Şerh Akidat al-Mehdi 58
Şerh al-Esma il-Husna 85
Şerh Hadis al-Erbaîn 84, 85
Şevval ayı 78
aş-Şeybanî, Muhammed b. Hasan
123, 135
Şeyh-i Ekber 67
Şia 76, 135
Şibli Ebu Bekr 38, 80
aş-Şifa 30, 150
Şifa as-Sail Li-Tehzib'il-Mesail 100
Şihab ad-Din Ebu'l-Fütuh Yahya
b. Habes b. Emirek al-Suh-
reverdi 52
şuhud 90
Tabakat Ehl al-İlm va'l-Cahl
Tabaran 29
Tabiîn 137
Tabsiret al-Mubtedi ve Tezkiret
al-Müntehî 85
Tabiat felsefesi 15
at-Tabiiyat min Uyun al-Hikme
30
Tac al-Mülk 29
Tac al-Teracim 68
taklit 10, 118
at-Talim as-Sani 29

- Tamu 97
- Tanrı 9, 14, 16, 19, 20, 21, 24, 25, 33, 35, 44, 51, 54, 55, 61, 69, 73, 85, 86, 87, 88, 90, 94, 95, 96, 97, 98, 114, 123, 134
- Tanrı bilgisi 14
- Tanrı Elçileri 21, 70
- Tanrı'nın varlığı 9
- Tanrı'yı sevmek 78
- Taptuk Emre 92
- tarih 101
- tarih felsefesi 100
- Tarih (İbn Haldun) 100
- tasavvuf 35, 80
- tatma 31, 60
- Tebrizi 82
- teccim 139
- at-Tedbirat al-İlâhiyye 68
- tedbir-i menzil 43
- al-Tedbir al-Mütevahhid 42, 149
- Tefsir al-Fatiha 85
- Tehafut al-Falasife 39, 143, 150
- Tehafut al-Tahafut 58, 149, 150
- Tekvin 117
- tenasüh 26
- Tercüman al-Eşvak 68
- teselsül 33
- tevbe-i ye's 119
- Tevhid 70, 107
- tevil 11, 27, 49, 59, 107, 113, 114, 139
- Tevrat 97
- tıp 144
- Tirmizi 128
- Tlemsen 66
- Trablusgarb 134
- Tractus de Erraribus Philosophorum 149
- Tracy Garcin de 150 trigonometri 145
- Tuna 76
- Tunus 66, 100, 103
- Tur 19
- Tus 37, 38
- al-Tusteri 56
- Türk (ler) 19, 23, 67, 76, 83, 110, 116, 120
- Türkçe 50, 76
- Türkistan 121, 127
- Türkiye 46
- uçmag 97
- ulvî âlem 87
- al-um 136
- umran ilmi 102
- Upanişat 53
- Urcuze fi't-Teşrih 30
- urcuze fi't-Tıb 30
- urcuze fi'l-Vasaya al-Tıbbiyya 30
- Usfa 7
- al-Useyni al-Magribi Ahmed 67
- Usame b. Zeyd 105
- uyku 89
- üç türlü varlık 32
- Ülken, Hilmi Ziya 149
- Ümeyye Camii 84
- Vâcib 33
- vâcib olan varlık 32
- Vâcibu'l-Vücut 32
- Vahdet-i Şühûd 70
- vahdet-i vücud 70
- Vahhabilik 140
- vahy 17, 34, 45, 69, 87
- varlık 14, 21, 55, 61
- varlık kuralları 14
- varlık mertebesi 88
- Varlık nazariyesi 32
- vasat-ı camia 86, 88
- Vâsık, Halife 108, 139
- Vasıf b. Ata 105, 107, 108

- Vasıt 38
el-Vasiye 123
vecd 143
vech 139
veciz 38
Vehmiye 31
velîler 21, 72
velîlik 71
Vesic 23
vesîle 133
Vilâyetnâme 76
- Yahudi 21, 43
Yahya b. Abd Allah az-Zeydî 135
Yahya b. Adiy 8
Yahya b. Yagan 66
yakın illetler 14
Yakubîler 8
Yaltkaya, Şerefeddin 46, 116
yapıcı 31
yaratmak 117
yaşlık 15
yed 139
Yemen 135, 138
Yeniçeri ocağı 76, 77
Yeni Eflatuncu (luk) 7, 10, 16,
17, 32 53, 69, 90, 143
Yen Fisagoreu 7
Yezit I 8
yokluk 14, 21, 61
Yokluk Kuralları 14
yol evlâdı 77
Yuhanna b. al-Batrik 8
Yuhanna b. Haylan 23
Yuhanna b. Maseveyh 144
Yunan 8, 9, 23, 27, 39, 46, 109,
142, 143
Yunanca 142
Yunan ilimleri 7
Yunus Emre 83, 92, 93, 94, 95, 96,
97, 98, 99
Yüce Kalem 87
Yüce Ruh 87
Yüce ruhlar 86
Yüksek âlem 87
Yüksek Melekût âlemi 87
yüz 139
- zahir 59, 69, 87
Zâhir (Salah ad-Din al-Eyyubî'nin
oğlu) 52
Zahirî güçler 31
Zahiriye Mezhebi 19
Zâkira 31
zaman 10, 15, 16, 44
zarurî varlıklar 32
zatı ezelf 117
zatı itibariyle mümkün 32
zatî sıfatlar 113
Zebur 97
ez-Zencî Muslim b. Halid 135
zerai 133
Zerdüşt Dini 19, 53
zeria 133
Zındıklar 110
zikir 89
Zilhicce 78
Zufer b. Huzeyl 123
Zu'n-Nun al-Misrî 53
zuta 120
züht 35, 49
Zühd ekolü 105

Fiyatı: 22.00 TL.